

अर्थसंवाद

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1988, खं.12, अंक 3

2

भारत आणि मेनाई केन्स
- भा. रा. ढेकणे
पृष्ठ - 12

मंदीची चाहूल ?
सी. पं. खेर
पृष्ठ - 18

ग्रंथ-परीक्षणे - 1
पृष्ठ - 28

अर्थशास्त्रातील समतोलाची संकल्पना :
वॉलरा व मार्शल यांचा तुलनात्मक अभ्यास
-रवींद्र दोशी
पृष्ठ- 1

पी. एच्. डी. प्रबंधाचा सारांश
वसंत जुगळे
पृष्ठ - 40

चर्चा
पृष्ठ - 43

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्ध्यये।
शोधचर्चाविवादाय संवादोऽयं प्रवर्तितः।।

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

ऑक्टोबर-डिसेंबर 1988

खंड 12 अंक 3

प्रमुख संपादक : भ. ग. बापट
सहाय्यक संपादक : प्रदीप आपटे

सल्लागार मंडळ:

आनंद नाडकर्णी, श्री. वि. खांदेवाले,
मि. सो. कल्याणकर, ज. फा. पाटील

संपादकीय पत्रव्यवहार

भ. ग. बापट

गोखले अर्थशास्त्र संस्था

पुणे- 411 004

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार:

(वर्गणी पाठवणे, अंक न मिळणे

याबाबत चौकशी इ. साठी)

व्यं. सु. पाटणकर

वर्ग्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,
'संपदा',

प्राध्यापक वसाहत,

देवपूर, धुळे - 424 002

वर्गणीचे दर :

अ) परिषदेचे सभासद:

आजीव : रु. 400 (एक रक्कमी)

साधारण : रु. 60 (वार्षिक)

संस्था सभासद :

शैक्षणिक : रु. 60 (वार्षिक)

व्यावसायिक : रु. 150 (वार्षिक)

(परिषदेच्या सभासदांना अर्थसंवाद
त्यांच्या वर्गणीतच दिले जाते.)

ब) अर्थसंवाद वर्गणीदार :

ग्रंथालये : रु. 60 (वार्षिक)

वर्षगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च

वाभार :

म. राज्य, साहित्य संस्कृती मंडळ व
भारतीय सांख्यिक विज्ञान अनुसंधान
परिषद, प. विभागीय केंद्र, यांनी
अर्थसंवादसाठी दिलेल्या अनुदानाबाबत

अनुक्रमणिका

खंड 12, अंक 3

अर्थशास्त्रातील समतोलची संकल्पना :
वॉलरा व मार्शल यांचा तुलनात्मक अभ्यास
- रवींद्र दोशी
पृष्ठ - 1

भारत आणि मेनाई केन्स
- भा. रा. डेकणे
पृष्ठ - 12

मंदीची चाहूल ?
सी. पं. खेर
पृष्ठ - 18

ग्रंथ-परीक्षणे - 1
पृष्ठ - 28

पी. एच्. डी. प्रबंधाचा सारांश
वसंत जुगळे
पृष्ठ - 40

चर्चा
पृष्ठ - 43

अर्थशास्त्रातील समतोलाची संकल्पना:
वॉलरा व. मार्शल यांचा तुलनात्मक अभ्यास

रवीन्द्र दोशी

1. प्रस्ताविक:

अर्थशास्त्र हे कशाविषयीचे शास्त्र आहे? अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात हा प्रश्न वारंवार उपस्थित केला जात असतो. अर्थशास्त्र हे विशिष्ट अथवा सार्वत्रिक व्यवहारांचा समतोल साधण्याच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे असे आपणास म्हणता येईल. विशिष्ट माहितीच्या संदर्भात समतोल साधण्यासाठी कोणत्या आवश्यक व पूरक अटी पूर्ण कराव्या लागतील याचा मागोवा घेण्याकडेच अर्थशास्त्रज्ञांनी लक्ष दिलेले आहे. थोडक्यात, समतोलाच्या परिस्थितीचा अभ्यास हा अर्थशास्त्राचा केंद्रबिंदू आहे असे म्हणता येईल.

समतोलाची संकल्पना ही अर्थशास्त्राइतकीच जुनी आहे. आजपर्यंत प्रत्येक अर्थशास्त्रज्ञाने त्याच्याविषयी लिहिले आहे. विसाव्या शतकात तरी या संकल्पनेकडे अर्थशास्त्रज्ञांनी विशेष लक्ष दिलेले आहे. याचबरोबर अर्थव्यवस्था भांडवलशाही, समाजवादी वा मिश्र असो, सर्वांनाच आर्थिक जीवनात समतोल प्रस्थापित करण्याची निकड जाणवते. अर्थशास्त्राच्या प्रारंभापासून समतोलाची संकल्पना मांडली गेली आणि कालौघात त्याच्या मांडणीत सुधारणा होऊन त्याच्याविषयी नवे नवे दृष्टिकोन मांडले गेले. ही प्रक्रिया अजून थांबलेली नाही.

अर्थशास्त्रीय विचारांच्या इतिहासाकडे आपण वळले तर समतोलाविषयीच्या विचारांच्या मांडणीतील महत्त्वाचे टप्पे घ्यानात येतील. इ. सन 1870 पूर्वी काळात आपण डोकावले तर निसर्गवादी विचारवंतांचा 'संपत्ती संचालनाचा आराखडा' (*Tableau Economique*) हे समतोलाचे आद्य उदाहरण मानता येईल. त्यानंतर सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ, ऑगस्टीन कूर्ना, फॉन सॅन्गोल्ट व कार्ल मार्क्स यांचा खास उल्लेख करावा लागेल. विशेषतः कूर्ना (Cournot) याने आंशिक व सार्वत्रिक समतोल या दोन्हीविषयी मतप्रदर्शन केले होते. याला विशेष महत्त्व आहे.

*प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

संकल्पनेच्या इतिहासाच्या संदर्भात 1870 ते 1900 हा काळ विशेष महत्त्वाचा म्हणावा लागेल. फ्रान्समधील अर्थशास्त्रज्ञ लिऑन वॉलरॉ यानी 'Elements of Pure Economics' या ग्रंथात प्रथमतःच सार्वत्रिक समतोलचा सिद्धान्त मांडला. त्यानंतर वीस वर्षांनी 1890 मध्ये इंग्लंडमध्ये, आल्फ्रेड मार्शल यानी 'Principles of Economics' या आपल्या ग्रंथात आंशिक समतोलच्या (Partial equilibrium) संकल्पनेचा पाठपुरावा केला. गॅजर (ऑस्ट्रिया), जेव्हन्स व एजवर्थ (इंग्लंड), पॅरेटो व बॅरोन (इटली), क्लार्क व फिशर (अमेरिका) आणि विकसेल (स्वीडन) या प्रमुख विचारवंतांनी या विवेचनात वैचारिक भर घातली. या कारणाने समतोलाविषयीच्या विचाराला काही निश्चित बैठक प्राप्त होऊ शकली.

विसाव्या शतकातील अर्थशास्त्रज्ञांना तर समतोलच्या विचाराने झपाटले होते. विशेषतः 1930 नंतर वॉलरॉ व मार्शलप्रणित विचारांचा विशेष ऊहापोह सुरू झाला. दोघांच्याही विचारप्रणालीवर टीका दिवणी होऊ लागल्या. तसेच त्यांची नव्याने व सुधारून मांडणी करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. हे काम अजूनही चालू आहे. केसव्या रोजगारविषयक सिद्धान्ताने सार्वत्रिक समतोलच्या विचाराला चालना दिली. जे. आर. हिक्स (इंग्लंड), जे. टिनबर्जेन (हॉलंड), सी. एफ. रम, पॉल सॅम्युअल्सन व आर. जी. डी. अॅलन (अमेरिका), रॅनार फिश (नॉर्वे) आणि लिडाल, जे अॅकरगन, बर्टिल ओहलिन, गुन्नर मिर्दाल, स्वेनिलसन व लुंडबर्ग (स्वीडन) प्रभृतींनी वॉलरॉच्या सार्वत्रिक समतोलच्या सिद्धांताची सुधारून मांडणी केली. या काळात अर्थशास्त्रज्ञांवरचे जे. फॉन न्युमन (जर्मनी) व वॉल्ड (हंगेरी) यासारख्या गणित तज्ज्ञांनीही हातभार लावला. वॅसिली लिऑटिफ यानी तर वॉलरॉच्या सिद्धांताला व्यावहारिक अधिष्ठान देण्यासाठी निविष्टी-उद्विष्टी विश्लेषण (Input-Output analysis) मांडले. समतोलच्या संकल्पनेचा हा क्रांतिकारी आविष्कार आहे.

सारांश, अर्थशास्त्रीय लिखाणात समतोलच्या संकल्पनेला महत्त्वपूर्ण स्थान लाभलेले आहे, कारण मूल्यनिश्चिती आणि उत्पादन साधनांचे वाटप याविषयीच्या तत्त्वांना साधणारा तो एक अत्यंत उपयुक्त दुवा आहे.¹

--2--

समतोलाची संकल्पना व तिची रूपे

अर्थशास्त्र हे समतोलच्या विश्लेषणाने शास्त्र आहे असेच सद्यःकाळात मानले जाते. समतोलची संकल्पना गुळातली पदार्थविज्ञानातील. कोणत्याही पदार्थावर कार्य करणाऱ्या सर्व शक्तींचा निव्वळ परिणाम शून्य असतो तेव्हा तो पदार्थ

समतोलात असतो असे पदार्थविज्ञानात मानले जाते. अर्थशास्त्राने पदार्थविज्ञानातील हा विचार मात्र तंतोतंत स्वीकारलेला नाही.

अर्थशास्त्रात बदलाच्या प्रवृत्तीचा अभाव असलेली स्थिती म्हणजे समतोलवस्था असे मानले जाते. हा मतितार्थ असलेल्या अनेक व्याख्या आढळतील. वानगीदाखल शितोव्हस्की यांची व्याख्या पाहा: "कोणत्याही व्यक्तीला विशिष्ट परिस्थितीत आपली वागणूक सर्वोत्तम वाटत असेल, आणि परिस्थिती बदलत नाही तोपर्यंत त्या वागणुकीत बदल करण्याची गरज वाटत नाही, त्या वेळी ती व्यक्ती आपल्या समतोलवस्थेत असते."² थोडक्यात, समतोलवस्थेचे दोन गुणधर्म आहेत : (1) विशिष्ट परिस्थितीत अस्तित्वात आलेली स्थैर्याची स्थिती, (2) या स्थितीत बदल करण्याच्या प्रवृत्तीचा अभाव. या ठिकाणी समतोलवस्था म्हणजे स्थैर्यावस्था असे मानताना संबंधित चल घटक (Variables) पूर्णतया गतिहीन (inert) असतात असे मात्र नसून ते चल घटक बदलत असतात, हे मुद्दाम घ्यानात घ्यावे लागेल. अर्थात त्यातील बदल समान वेगाने होत असतो. जेव्हा वस्तू व सेवांचा ओघ उत्पादकाकडून उपभोक्त्याकडे वाहात असतो तेव्हा जोपर्यंत वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाचा व उपभोगाचा दर बदलत नाही तोपर्यंत ती अर्थव्यवस्था समतोलात राहते. अशी ही समतोलची अवस्था उत्पादक, उपभोक्ता, बाजारपेठ व संपूर्ण अर्थव्यवस्था यांच्या संदर्भात अर्थशास्त्रात विचारात घेतली जाते. अशा अवस्थेत प्राप्त परिस्थितीत काही बदल करून आपला अधिक फायदा होईल असे कुणालाही वाटत नसते. समतोलवस्थेच्या या धारणेच्या अनुषंगानेच आता आपण असमतोलाची परिस्थिती कोणती हे सांगू शकतो. नकारात्मक पद्धतीने सांगायचे तर समतोलचा अभाव म्हणजे असमतोल (disequilibrium). तपशिलात सांगितल्यास, प्राप्त परिस्थितीत बदल करून अधिक फायदा मिळविण्यास संबंधित चल घटक जेव्हा उद्युक्त असतात तेव्हा ती परिस्थिती असमतोलाची असते.

अर्थशास्त्रात समतोलचा विचार कोणत्या अर्थाने रूढ झालेला आहे हे वरील तपशीलवरून समजेल. आता अर्थशास्त्र व पदार्थविज्ञान यांना अभिप्रेत असणाऱ्या अर्थात कोणता फरक आहे ते पाहू. वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थशास्त्रात समतोल म्हणजे चल घटकांच्या बदलाचा दर स्थिर असण्याची परिस्थिती. याउलट, पदार्थविज्ञानाच्या म्हणण्यानुसार समतोलवस्थेत चल घटकांमध्ये कोणत्याही प्रकारे बदल घडत नसतो. दुसऱ्या शब्दात, अर्थशास्त्रातील समतोलवस्थेत संबंधित चल घटकातील बदल अभिप्रेत आहे तर पदार्थविज्ञानात तो अभिप्रेत नाही.

समतोलावस्थेची रूपे :

समतोलावस्थेविषयीचे वरील विवेचन अर्थशास्त्रात मान्यता पावलेले आहे. याविषयी अर्थशास्त्रज्ञात कधीही दुमत नव्हते. मूळ संकल्पना सडताना ओधानेच अर्थशास्त्रज्ञांनी समतोलावस्थेची तीन रूपे सांगितली आहेत. समतोल स्थिर (stable) अस्थिर (unstable), अथवा प्रभावशून्य (neutral) असू शकतो. यातील फरक प्रा. पिगू यांच्या शब्दात पाहूया. "एखाद्या लहानशा घटनेमुळे मूळ समतोल ढळला असता, काही शक्ती कार्यान्वित होऊन मूळ समतोल पुन्हा प्रस्थापित होत असल्यास ती स्थिर समतोलाची व्यवस्था असते; अशा घटनेमुळे मूळ समतोल ढळला असता, तो समतोल पुन्हा प्रस्थापित करणाऱ्या शक्ती कार्यान्वित होत नाहीत. तसेच ढळलेल्या स्थितीवरही पुन्हा आघात करणाऱ्या शक्ती कार्यान्वित होत नाहीत तेव्हा ती प्रभावशून्य समतोलाची व्यवस्था असते; आणि मूळ समतोल ढळला असता त्यावर आघात करून ती व्यवस्था मूळ स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीकडे नेण्यासाठी शक्ती कार्यान्वित होतात तेव्हा ती अस्थिर समतोलाची व्यवस्था असते.³" या तिन्ही व्यवस्थांचे स्वरूप अधिक स्पष्ट करण्यासाठी शूपिटर म्हणतात, "एखाद्या भांड्याच्या तळाशी असणारा चेंडू हे पहिल्या व्यवस्थेचे उदाहरण आहे; बिलियर्डच्या टेबलावर स्थिरावणारा चेंडू हे दुसऱ्याचे उदाहरण आहे; आणि फाल्ग्या भांड्याच्या टोकावर ठेवलेला चेंडू हे तिसऱ्या व्यवस्थेचे उदाहरण आहे."⁴ या तीन रूपांपैकी स्थिर समतोलावस्थाच सामान्यतः आढळणारी असून इतर दोन रूपे अपवादात्मक आहेत. त्यामुळे त्यांचे व्यावहारिक महत्त्व काही नाही. स्थिर समतोल निर्माण होणारी व्यवस्थादेखील प्रत्यक्षात सहजमुलभपणे कार्य करणारी नाही. मागणी-पुरवठ्याचे प्रवाह ठरीव पध्दतीनेच वाहतात असे नसते हे त्याचे कारण.

--3--

विश्लेषणाच्या पध्दती

समतोलावस्थेचे विश्लेषण करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या पध्दती अनुसरल्या आहेत. त्यापैकी एक वर्गीकरण असे: स्थितिक समतोल (Static equilibrium), तुलनात्मक स्थितिक समतोल (Comparative-Static equilibrium) व गतिक समतोल (dynamic equilibrium). इथे कालौघात होणाऱ्या बदलांचे अधिष्ठान आहे. विशिष्ट घटकेला, विशिष्ट परिस्थितीत मागणी-पुरवठ्याचा मेळ कसा बसतो याचे विश्लेषण स्थितिक समतोलात असते. स्थितिक समतोलातील एखाद्या चल घटकांचे मूल्य बदलले असता मूळ समतोलाची व्यवस्था बदलून समतोलाची नवी व्यवस्था अस्तित्वात येते. अशा वेळी

ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

पूर्वीचा व नवा समतोल यांचा तुलनात्मक अभ्यास होऊ शकतो. नवा समतोल हाही एका विशिष्ट वेळेचा व विशिष्ट परिस्थितीचा द्योतक असतो. म्हणून स्थितिक असतो. परंतु एका चल घटकाच्या मूल्यातील बदलांमुळे तो अस्तित्वात आल्याने त्याची जुन्या समतोलावस्थेशी तुलना करता येते. म्हणून या विश्लेषण पध्दतीला तुलनात्मक स्थितिक पध्दती म्हणतात. एका समतोलावस्थेतून दुसऱ्या समतोलावस्थेकडे संक्रमण होतानाचा काल-पथ गतिक समतोलाच्या विश्लेषणातून दाखविला जातो. या तिन्ही पध्दतीमध्ये स्थितिक व तुलनात्मक-स्थितिक समतोलाच्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष दिलेले आहे. गतिक विश्लेषण अधिक उपयुक्त व वास्तववादी आहे याबद्दल दुमत नाही; तथापि ते अत्यंत क्लिष्ट असल्याने त्याचा अनुनय करण्याचे धारिष्ट्य अनेकांनी दाखविले नाही. परिणामी गतिशील समतोलाचे विश्लेषण प्रगत होत असले तरीही स्थितिक व तुलनात्मक-स्थितिक विश्लेषण निरूपयोगी ठरलेले नाही.⁵

समतोलावस्थेच्या विश्लेषणाचे दुसरे वर्गीकरण म्हणजे आंशिक समतोल (Partial equilibrium) व सार्वत्रिक समतोल (General equilibrium). स्थितिक व गतिक समतोलाच्या पध्दती या दोन्हीही विश्लेषणात वापरता येतात. अर्थव्यवस्थेतील एखाद्या विभागाविषयी माहितीचा सट निवडून तेवढ्याचेच विश्लेषण केल्यास ते आंशिक समतोलाचे विश्लेषण होय; तर संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसंबंधी माहितीचा सट निवडून त्याचे विश्लेषण केल्यास ते सार्वत्रिक समतोलाचे विश्लेषण असते. अर्थशास्त्रीय विचारधारेत या वर्गीकरणाचा उहापोह बराच झालेला आहे. पहिल्या विचारपध्दतीचे प्रतिनिधी आल्फ्रेड मार्शल तर दुसऱ्याचे लॉर्ड वॉलरॉ आहेत. या दोन दृष्टिकोनांचा तौलनिक अभ्यास करण्याचा प्रपंच यापुढील विवेचनात केलेला आहे.

--4--

आंशिक व सार्वत्रिक समतोलाची व्यवस्था

या दोन्हीही विवेचनपध्दती 19 व्या शतकाच्या शेवटच्या तीन दशकात प्रकट झाल्या. आंशिक समतोलाचा विचार प्रथम मांडला तो ऑगस्टीन कूर्ना व फॉन मॅन्गोल्ड यांनी. मात्र त्याला परिपूर्ण स्वरूप दिले ते आल्फ्रेड मार्शल यांनी. किंबहुना, आंशिक समतोलाचे विश्लेषण ही मार्शल यांची अर्थशास्त्राला अत्यंत महत्त्वाची वैचारिक देणगी आहे. अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक चल घटक इतर सर्व घटकांवर अवलंबून असतो या उक्तीतील सत्य मार्शल मानततात; परंतु वास्तवात बहुतेक चल घटक काही थोड्या घटकावरच प्रामुख्याने अवलंबून असतात; या गोष्टीवर त्यांनी भर दिला आहे. काही थोड्याच चल घटकावर लक्ष केंद्रित करून

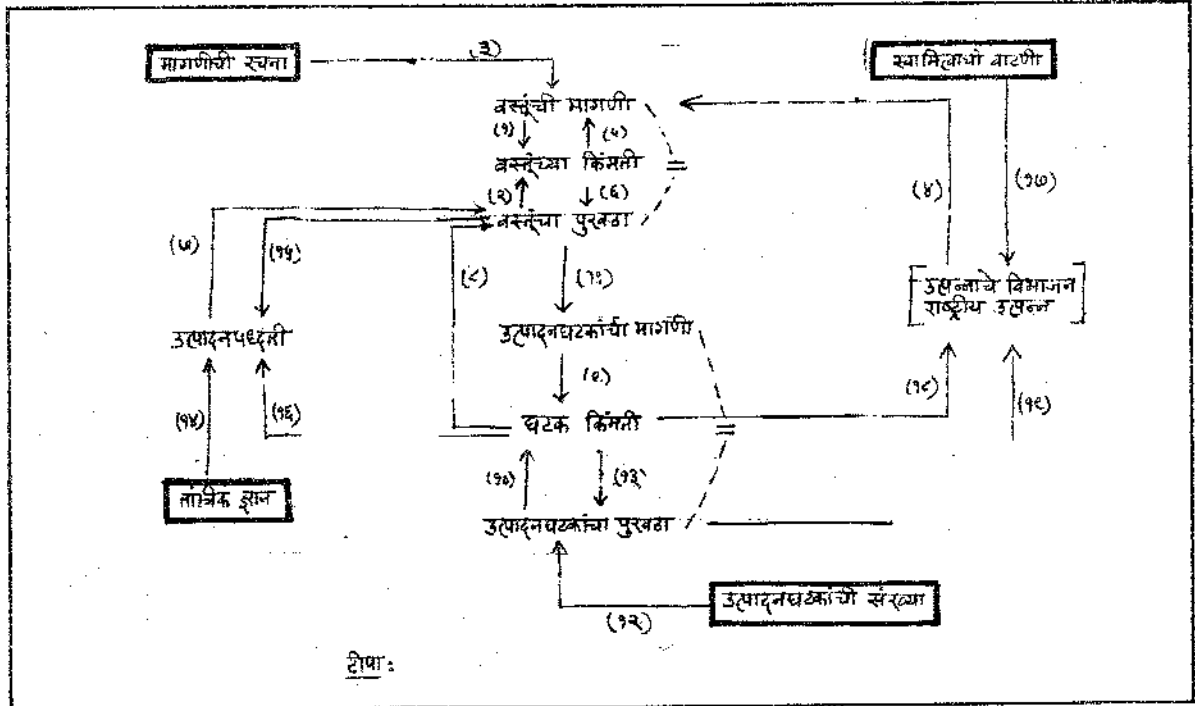
त्यांच्या वागणुकीच्या अभ्यासासाठी इतर सर्व घटक विचाराधीन धटकावर काही परिणाम धडवत नाहीत असे मानणे हे अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाच्या दृष्टीने अधिक सोयीचे आहे ही मार्शल यांची मूलभूत धारणा होती. यातूनच त्याचे सुपरिचित 'इतर गोष्टी स्थिर असल्यास' हे गृहीत जन्माला आले आहे.⁶ या पध्दतीमुळे आपल्याकडील माहितीमधील एखाद्या चल घटकाच्या मूल्यातील बदलाचे प्राथमिक परिणाम जाणून घेता येतात. यावरून, आंशिक समतोलालाच्या विश्लेषणात चल घटकांच्या सार्वत्रिक परावलंबित्वाकडे दुर्लक्ष करून अर्थशास्त्रीय घटनांचा अभ्यास मर्यादित चौकटीत केला जातो. जसे मागणीच्या सिध्दांतात किंमतीतील बदलामुळे मागणीत कसा बदल होतो हे सांगण्यासाठी मागणीवर परिणाम घडविणाऱ्या त्या वस्तूच्या किंमतीखेरीज इतर सर्व घटकांची मूल्ये 'इतर गोष्टी स्थिर असल्यास' वाक्यप्रचाराने शून्य मानली आहेत. त्या कारणाने आंशिक विश्लेषणाचे निष्कर्ष 'इतर गोष्टी स्थिर असल्यास' या मर्यादितच प्रत्ययास येतात.

आंशिक समतोलालाच्या विचाराने सार्वत्रिक समतोलालाच्या विचाराला चालना दिली. अर्थशास्त्रज्ञांपुढे एक प्रश्न उभा राहिला. पूर्ण स्पर्धेच्या अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक उद्योगसंस्थेत किंमत = सीमांत खर्च = सीमांत प्राप्ती अशी परिस्थिती दाखविणारे प्रतिमान मांडता येईल काय? 1834 मध्ये

कूर्नने या प्रश्नाचा प्रथम ऊहापोह केला आणि सार्वत्रिक समतोलालाचे प्रतिमान मांडता येईल तथापि त्यासाठी क्लिष्ट गणित मांडावे लागेल असा अभिप्राय दिला.⁷ वॉलरॉं यांनी ही अवघड कामगिरी पार पाडली आणि स्थितिक परिस्थितीत सार्वत्रिक समतोल कसा शक्य असतो हे अनेक समीकरणांच्या आधारे दाखविले. वॉलरॉं यांचा हा उपक्रम अर्थशास्त्रीय विवेचनाला नवी दिशा देणारा ठरला. म्हणून वॉलरॉं यांचा सिध्दांत तपशिलात जाणून घेऊ.

वॉलरॉं यांचा सिध्दांत बऱ्हेशी अनेक समीकरणांनी बांधलेला आहे.⁸ तरीदेखील मार्शलच्या विधानातील⁹ मथितार्थ जाणून या सिध्दांताची विवेचनात्मक पध्दतीने मांडणी करणे अपयुक्त ठरेल. वॉलरॉंच्या सिध्दांतात समग्र अर्थव्यवस्थेच्या समतोलालाचा विचार झालेला असून त्यामध्ये सर्व आर्थिक घटनांच्या प्रथम, द्वितीय आणि त्यापुढील परिणामांची नोंद घेण्यात आलेली आहे. म्हणून त्याच्या सिध्दांताला सार्वत्रिक समतोलालाचा सिध्दांत (general equilibrium theory) म्हणतात. या सिध्दांतात सर्व वस्तू व सेवांच्या संख्या आणि किंमती यामधील परस्परवलंबित्वाची दखल घेऊन पुढील प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकाच वेळी सर्व बाजारात समतोल प्रस्थापित होईल असा किंमतीचा सट असू शकेल काय?

वॉलरॉं यांनी या प्रश्नाचे उत्तर कसे दिले याची सर्वसाधारण कल्पना आकृती 1 वरून येईल.¹⁰

टीपा:

आकृती 1

टीपा: 1. समग्र अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात, दोन चल घटकांमधील (Variables) संबंध बाणांच्या रेषांनी दाखविले आहेत. उदा. बाण (1) व (2) असा वाचायचा: वस्तूची किंमत त्याच्या मागणी-पुरवठ्यावरून ठरते.

2. उत्पादन घटकांच्या किंमतीचा त्याच्या मागणीवर होणारा परिणाम प्रत्यक्ष नसून वस्तूच्या पुरवठ्यावर होतो.

3. राष्ट्रीय उत्पन्न व त्याचे विभाजन या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी ठरतात.

आकृती 1 मधील चौकटी समग्र अर्थव्यवस्थेविषयीच्या उपलब्ध माहितीच्या (given data) निदर्शक आहेत. मागणीची रचना, तांत्रिक ज्ञान, उत्पादन घटकांची संख्या व स्वामित्वाची वाटणी या गोष्टी स्थिर आहेत. आता उत्पादन घटक व वस्तूच्या किंमती, उत्पन्न आणि वस्तूची संख्या या गोष्टी कशा प्रक्रियेतून ठरतात. ते पाहूया.

वस्तूच्या किंमती व संख्या त्यांच्या मागणी-पुरवठ्यानुसार ठरतात. (बाण 1 व 2).

वस्तूची मागणी त्यांच्या मागणीची रचना (बाण 3), राष्ट्रीय उत्पन्न व त्याचे विभाजन (बाण 4) व वस्तूच्या किंमती (बाण 5) यावरून ठरते.

वस्तूचा पुरवठा त्यांच्या किंमती (बाण 6) व उत्पादन खर्चावरून ठरतो. परंतु उत्पादनपध्दती व उत्पादन घटकांच्या किंमती यावर उत्पादनखर्च अवलंबून असल्याने वस्तूचा पुरवठा उत्पादनपध्दती (बाण 7), वस्तूच्या किंमती (बाण 6) व उत्पादन घटकांच्या किंमती (बाण 8) यावर अवलंबून असतो असे म्हणता येईल.

विशिष्ट तंत्रज्ञान स्वीकारल्यानंतर (बाण 14), वस्तूच्या उत्पादनाची संख्या (बाण 15) व उत्पादन घटकांच्या किंमती यावर उत्पादन पध्दती अवलंबून असते.

उत्पादन घटकांच्या किंमती त्यांच्या मागणी (बाण 9) व पुरवठ्यावरून (बाण 10) ठरतात.

उत्पादन घटकांची मागणी वस्तूच्या पुरवठ्यावरून ठरते. (बाण 11).

उत्पादन घटकांचा पुरवठा हा एकतर मुळातच ठरलेला असेल (बाण 12) अथवा घटकांच्या किंमतीवरून ठरेल.

(बाण 13).

राष्ट्रीय उत्पन्न व त्याचे विभाजन संपत्तीच्या स्वामित्वाची वाटणी (बाण 17), उत्पादन घटकांच्या किंमती (बाण 18) व घटकांचा पुरवठा (बाण 19) यावरून ठरतात किंमती ठरण्याची क्रिया वस्तुबाजार व घटकबाजार यामध्ये एकाच वेळी चालते. या दोन बाजारातील दुवा बाण 11 ने सांगला जातो.

वस्तू व घटक बाजारात मागणी व पुरवठा सारखा

झाल्याचे दोन तुटक रेषांमधील दोन समांतर रेषांनी दाखविले आहे. याचा अर्थ या दोन्ही बाजारात समतोल प्रस्थापित झालेला आहे.

थोडक्यात, समग्र अर्थव्यवस्थेविषयीच्या माहितीवरून आर्थिक चलांची (किंमती, उत्पन्न व वस्तूच्या संख्या) समतोल मूल्ये ठरतात. सार्वत्रिक समतोल प्रस्थापित करण्याचे कार्य किंमत यंत्रणेमधून धडते. हा समतोल म्हणजे दोन घटनांचा परिपाक असतो. जास्तीत जास्त समाधान मिळविण्याचा प्रत्येक व्यक्तीचा प्रयत्न (व्यक्तिनिष्ठ परिस्थिती), आणि प्रत्येक बाजारात मागणी व पुरवठ्याचा समतोल साधून प्रत्येक व्यक्तीला लाभलेली पर्याप्त अवस्था इतर सर्व व्यक्तींच्या पर्याप्त अवस्थेशी सुसंगत आहे याची हमी (वस्तुनिष्ठ परिस्थिती).¹¹

-- 5 --

वॉलरॉ व मार्शल यांचा तुलनात्मक अभ्यास

वॉलरॉ यांच्या सिद्धांताने अर्थशास्त्रीय विचारात एक नवे पर्व निर्माण झाले. त्याचबरोबर मार्शल यांच्या आंशिक समतोलाच्या विश्लेषणाकडेही नंतरच्या काळातील अर्थशास्त्रज्ञ आकृष्ट झाले. त्यामुळे दोघांच्या विचारांचा तुलनात्मक अभ्यासही उपयुक्त ठरेल.

स्थितिक विश्लेषण

वॉलरॉ यांनी सार्वत्रिक समतोलाचे विश्लेषण करताना अनेक गोष्टी ग्राह्य धरल्या आहेत. वस्तू व घटक बाजारात पूर्ण संधा असते; उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी व उत्पन्न माहीत असून ती स्थिर असतात; घटकांची पूर्ण गतिक्षमता असते. सर्व उद्योगसंस्थांची उत्पादन खर्चाची परिस्थिती सारखी असते; स्थिर उत्पादनफलाची प्रवृत्ती; उत्पादनतंत्रात बदल होत नाही; श्रम व इतर उत्पादनसाधनांचा पूर्ण रोजगार; बचतीचा अभाव अशा या अनेक गृहीतांमुळे वॉलरॉ यांचे विश्लेषण स्थितिक समतोलाचे झाले आहे. मार्शल यांच्या सिद्धांतातदेखील बऱ्याच गोष्टी ग्राह्य मानलेल्या आहेत व म्हणून ते विवेचनदेखील स्थैतिक समतोलाचे (Static equilibrium) आहे. अनेक गृहीतांच्या क्लरणाने आपले विश्लेषण काहीसे वास्तवतेला सोडून आहे याची जाणीव दोघांनाही आहे. परंतु समतोलाची प्रक्रिया स्पष्ट करण्यासाठी त्यांची गरज असून समतोल कसा साधला जातो हे एकदा दाखविले म्हणजे जरूरीप्रमाणे गृहीतांचे जडसर दूर करून तेच विश्लेषण गतिकल बनविता येईल असा त्यांचा दावा आहे.

गणिताचे माध्यम

वॉलरॉची व्यवस्था बऱ्हाशी गणिताच्या परिभाषेत व पध्दतीने मांडलेली आहे. कारण, या व्यवस्थेत असंख्य चल घटकांचे परस्परवलंबित्व दाखविण्याचा खटाटोप केलेला असून त्याचे दिग्दर्शन करण्याचे जाटेल काम केवळ असंख्य समीकरणांच्याच साहाय्याने शक्य होते. असे केल्यानेच गृहीतांची तर्कसंगती राखता येते आणि त्यांच्यापासून तर्कसंगत निष्कर्ष काढता येतात. क्लॉडिओ नेपोलिऑनी या संदर्भात म्हणतात: " सार्वत्रिक आर्थिक समतोलचा सिद्धांत गणिताच्या परिभाषेत मांडला नसता तर तो सिद्धांतच अस्तित्वात येऊ शकला नसता आणि समतोलच्या संकल्पनेचे पुरते आकलनही होऊ शकले नसते." ¹² कूना याना याची जाणीव होती हे यापूर्वीच्या विवेचनात सांगितलेच आहे. मार्शल यांची व्यवस्था मात्र गणिती समीकरणांच्या जंजाळात अडकलेली नाही. गणितशास्त्राचा अत्यंत मर्यादित उपयोग करून आंशिक समतोलचे विश्लेषण करता येत असल्याने ही व्यवस्था सुलभ व सुटसुटीत वाटते. गणितशास्त्राचा आधार न घेताही तिची मांडणी करता येते.

मार्शल यांच्या दृष्टिकोनातून वॉलरॉ यांची व्यवस्था

मार्शलने अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात कालावधीचे महत्त्व कसे आहे ते दाखवून दिले आहे व त्या अनुषंगाने उद्योगसंस्था व उद्योग यांचा अल्पकालीन व दीर्घकालीन समतोल कोणत्या परिस्थितीत साधला जातो हे स्पष्ट केले आहे. उद्योगसंस्था दीर्घकालीन समतोलत राहण्यासाठी प्राप्त परिस्थितीत जास्तीत जास्त नफा मिळेल एवढे उत्पादन करावे लागते. विशिष्ट उद्योगातील सर्वत्र उद्योगसंस्था या रितीने समतोलत राहण्यासाठी पुरेशा संख्येने उद्योगसंस्था त्या उद्योगातून एकतर बाहेर जाव्या लागतील किंवा नव्याने प्रविष्ट कराव्या लागतील. प्रवेश व बहिर्गमनाची ही क्रिया थांबेल तेव्हा तो उद्योग समतोलवस्थेत असतो; त्यातील प्रत्येक उद्योगसंस्था समतोलत असते व प्रत्येक उद्योगसंस्थेचा नफा सारखा होऊन तो सर्वसाधारण (normal) असतो. मार्शल यांनी ही समतोलची अवस्था सांगताना प्रत्येक उद्योगसंस्थेच्या वाढतीतले समतोलचे सूत्र असे सांगितले आहे: किंमत = सीमांत प्राप्ती = सरासरी प्राप्ती. मार्शल यांचे दीर्घकालीन समतोलचे हे विवेचन पूर्ण स्पर्धा, पूर्ण रोजगार, विशिष्ट आवडीनिवडी व उत्पन्न या गृहीतांवर आधारलेले आहे. हे सर्व लक्षात घेतल्यास वॉलरॉ यांचा सार्वत्रिक समतोल म्हणजे मार्शल यांच्या दृष्टिकोनातून दीर्घकालीन समतोल आहे.

किंमतीविषयीची धारणा :

मार्शल व वॉलरॉ यांच्या किंमतीविषयीच्या धारणा मात्र

मूलतः भिन्न आढळतात. मार्शल स्थूल किंमतींचा विचार करतात (absolute prices). दोन वस्तूंचा विनिमय दर म्हणजे त्यांची किंमत ही सागान्यतः रूढ असलेली किंमतीची कल्पना मार्शल यांनी स्वीकारलेली आहे. याउलट वॉलरॉ सापेक्ष किंमतींचा (relative prices) विचार करतात. त्यांच्या दृष्टीने सर्व वस्तूंच्या किंमती कोणत्याही एका वस्तूच्या संदर्भात सांगता येतात. या संदर्भवस्तूला ते 'मूल्यमापक' (numeraire) असे म्हणतात. सार्वत्रिक समतोलत सर्वत्र वस्तूंची मागणी व पुरवठा ही सारखी होतात. परंतु हे घडण्यासाठी त्या त्या वस्तूंच्या अतिरिक्त मागणी किंवा अतिरिक्त पुरवठ्याच्या अनुरोधाने उत्पादन साधनांचे एका उत्पादनकार्यातून दुसऱ्यात संक्रमण करावे लागते. यावेळी उत्पादनसाधनांच्या संक्रमणाचा सीमांत दर विचारात घेतला जातो. (Marginal Rate of Transformation). परिणामी सर्व वस्तूंमध्ये तंत्रवैज्ञानिक समता (technological equivalence) प्रस्थापित होते. हे झाले उत्पादकाच्या भूमिकेतून. उपभोक्ता आपला समतोल कसा साधतो याचे स्पष्टीकरण समसीमांत उपयोगितेवस्तु मिळते. आपला समतोल साधण्यासाठी प्रत्येक उपभोक्ता पर्यायितेचा (Sub-stitution) अवलंब करतो. इथे दोन वस्तूगधील सीमांत पर्यायिता दराच्या (Marginal rate of Substitution) आधारे त्यांच्यामध्ये एक प्रकारे मानसिक समता (psy-chological equivalence) प्रस्थापित होते. या पार्श्वभूमीवर, समतोलच्या परिस्थितीत--

संक्रमणाचा सीमांत दर = सीमांत पर्यायिता दर.

= दोन वस्तूंच्या सापेक्ष किंमती

इथे, संक्रमणाचा सीमांत दर (MRT) हा तंत्रवैज्ञानिक समतेचा तर सीमांत पर्यायिता दर (MRS) हा किंमतीतील मानसिक समतेचा निदर्शक आहे हे ध्यानात घेतल्यास वॉलरॉ यांच्या सिद्धांतानुसार समतोल किंमतीवरून वस्तूंच्या संक्रमणाचा सीमांत दर (MRT) आणि सीमांत पर्यायिता दर (MRS) यांच्यातील समानता प्रस्थापित होते. म्हणून ही समतोल किंमत वस्तुवस्तूंच्या प्रत्यक्ष विनिमयाशी संबंधित रहात नाही. ती सापेक्ष किंमत असल्याने वस्तूंचा प्रत्यक्ष विनिमय न होताही ठरू शकते. मार्शल यांच्या व्यवस्थेत मात्र समतोल किंमत ठरण्यासाठी प्रत्यक्ष विनिमयाची घटना घडावी लागते. वॉलरॉ यांच्या व्यवस्थेत सापेक्ष किंमतीचा दृष्टिकोन प्रतीत होण्याचे कारण म्हणजे सर्व वस्तूंच्या किंमती मूल्यमापकाच्या संदर्भात सांगितल्या जातात; आणि मूल्यमापकाचे मूल्य बदलले तरीही वस्तूंच्या किंमतीचे गुणोत्तर बदलत नाही. वॉलरॉंच्या या दृष्टिकोनामुळे आर्थिक नियोजनाच्या विचाराला बळकटी

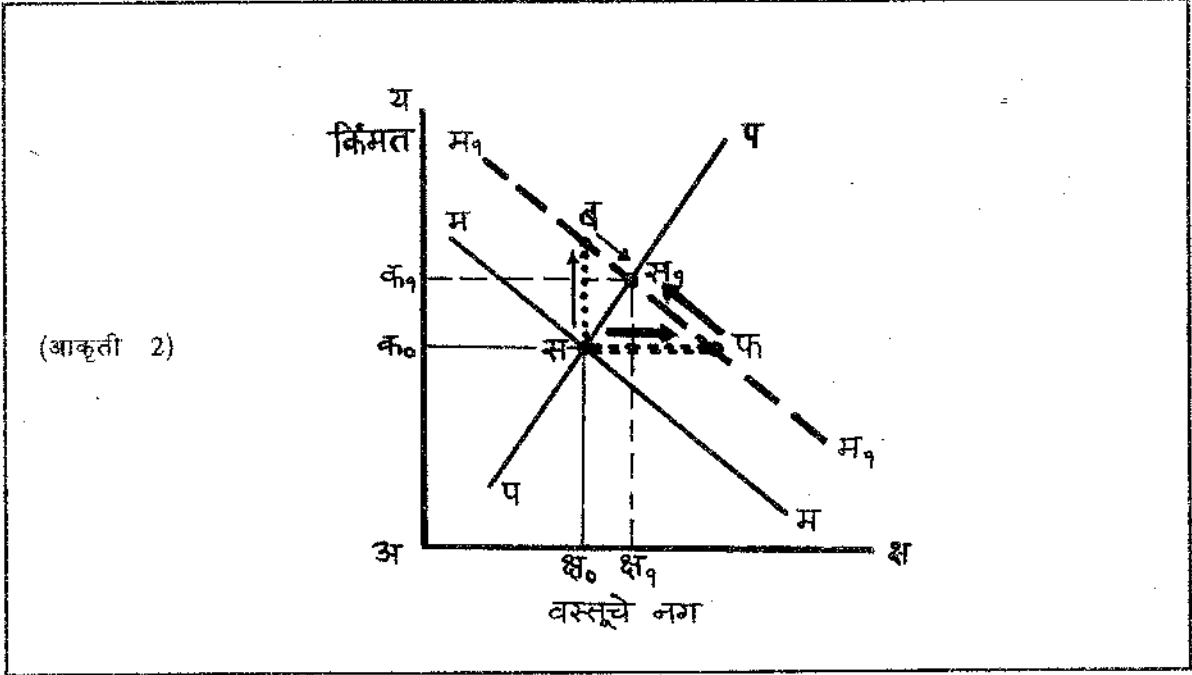
अर्थसंवाद

आली. विशेषतः परिटो व बॅरोन यांचे लिखाण यादृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे.¹³

समतोलाची प्रक्रिया

वस्तूची मागणी व पुरवठा सारखी होतात त्या किंमतीला समतोल प्रस्थापित होतो. याबाबत वॉलरॉ व मार्शल यांच्यात एकमत असले तरी समतोल प्रस्थापित होण्याची प्रक्रिया दोघांच्या दृष्टीने वेगळी आहे. मार्शल यांच्या मते ग्राहकांच्यामध्ये स्पर्धा होऊन किंवा विक्रेत्यांच्यामध्ये स्पर्धा होऊन समतोल प्रस्थापित होतो. बाजारातील मागणी पुरवठ्यापेक्षा जास्त असते तेव्हा ग्राहकाग्राहकांमधील स्पर्धेमुळे किंमत वाढून त्या वाढलेल्या किंमतीला मागणी-पुरवठ्याचा मेळ घातला जातो. याउलट, मागणीपेक्षा पुरवठा अधिक असल्यास विक्रेत्याविक्रेत्यातील स्पर्धेमुळे किंमत कमी होऊन तिथे मागणी-पुरवठा समतोलत येतात. मार्शलच्या व्यवस्थेत ग्राहक व विक्रेते या स्वतंत्र व्यक्ती असून ग्राहकच

विक्रेत्याच्या भूमिकेत वावरत नाहीत. याच गुढावर मार्शल व वॉलरॉ यांच्या भूमिकात फरक आहे. त्याचे कारण संकल्पनातील फरक. वॉलरॉ अतिरिक्त मागणी व अतिरिक्त पुरवठा यांचा विचार करतात. मात्र त्यांच्या दृष्टीने अतिरिक्त पुरवठा म्हणजे ऋण अतिरिक्त मागणी होय. यावरून समतोलावस्थेत अतिरिक्त मागणी शून्य असते व म्हणून अतिरिक्त पुरवठाही शून्य असतो. वस्तूचे ग्राहक हेच विक्रेतेही असू शकतात असे या विवरणात ग्राह्य धरण्यात आले आहे का? जर एखाद्या वस्तूची किंमत वाढली तर काही ग्राहक तरी वाढलेल्या किंमतीचा लाभ उठविण्यासाठी खरेदी केलेल्या वस्तूच्या एकूण नगापैकी निदान काही नग तरी जास्त किंमतीने विकण्यास उद्युक्त होतील. असे झाल्यास, समतोल प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेत ग्राहक व विक्रेते यांच्यातही स्पर्धा होऊ शकते. सारांश, वॉलरॉच्या मते ग्राहक हा विक्रेता म्हणून देखील कार्य करून एकाचवेळी दुहेरी भूमिकेत वावरतो.

(आकृती 2)

समतोलाकडे वाटचाल

वॉलरॉ व मार्शल या दोघांचे विश्लेषण तुलनात्मक स्थितिक समतोलाचा अभ्यास करणारे आहे. एकाद्या चल घटकाच्या मूल्यात बदल झाल्यामुळे जी नवी परिस्थिती अस्तित्वात येते त्याबद्दल दोघात मतभेद नाहीत. मात्र जुन्या समतोलापासून नव्या समतोलाकडे जाण्याचा मार्ग कोणता याबाबतीत त्यांच्यात मतभेद आहेत. का?

समतोलाच्या प्रक्रियेशी संबंधित दोन गोष्टींबाबत त्यांच्यात मूलतः वैचारिक भिन्नता आहे हे त्याचे कारण. त्या गोष्टी अशा:

- (1) मार्शल यांच्या मतानुसार किंमत बदलल्यामुळे मागणी-पुरवठ्यात बदल होतो तर मागणी-पुरवठ्यातील बदलामुळे किंमत बदलते असे वॉलरॉ मानतात.
- (2) समतोलाची स्थिती आलेखातून दाखविताना, मार्शल वस्तूचे नग अज्ञ-अज्ञावर आणि किंमत अय-अज्ञावर

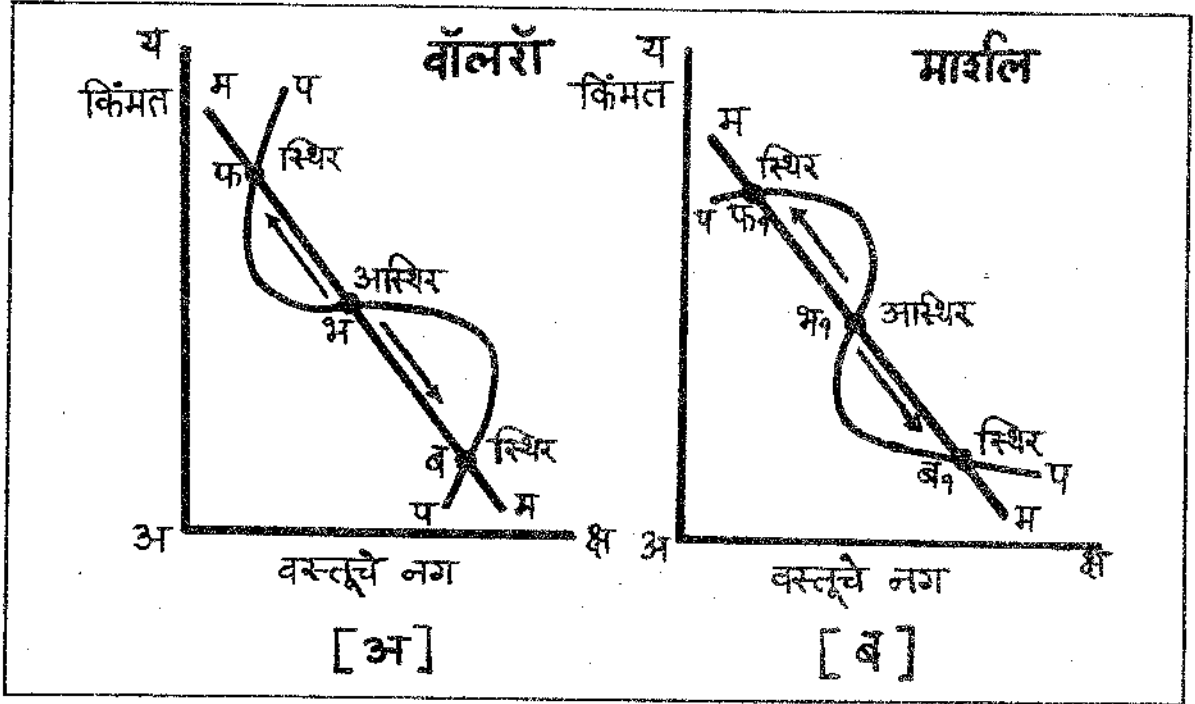
दाखवितात तर वॉलरॉ नेमके याउलट. त्याच्या आलेखात अक्षज-अक्षावर किंमत व अय-अक्षावर वस्तूचे नग दाखविलेले आहेत.¹⁴

आकृती 2 च्या संदर्भात दोषांमधील फरक दाखवू. मागणी वाढल्याने मागणी वक्र 'म₁ म₁' असा होतो. पुरवठा वक्र 'प' तसाच राहतो. अशावेळी 'स' हा पूर्वीचा समतोल ढळून त्याऐवजी 'स₁' हा नवा समतोल प्रस्थापित होतो. याविषयी दोघात मतैक्य आहे. मात्र 'स' पासून 'स₁' पर्यंतचा मार्ग वेगळावेगळा मानतात. मार्शल यांच्यामते तो (स-ब-स₁) असा राहतो तर वॉलरॉ यांच्या मते तो 'स-फ-स₁' असा राहतो.

स्थिर आणि अस्थिर समतोल स्थिती

मागणी-पुरवठा सारखी होतील तेव्हा समतोल प्रस्थापित होतो हे सांगितले. परंतु कोणत्या परिस्थितीत हा समतोल स्थिर राहील हे सांगण्यानेच समतोलाविषयी पर्याप्त परिस्थितीचे (Sufficient condition) दिग्दर्शन होईल. चल घटकांच्या मूल्यात कोही कारणाने बदल झाला तर मूळ मूल्याकडे परत येण्याची त्यांची परिस्थिती असेल, तेव्हाच तो विशिष्ट समतोल स्थिर राहील, नाहीतर तो अस्थिर बनेल. ही गोष्ट सर्वत्र अर्थशास्त्रज्ञांना मान्य आहे.

स्थिर-अस्थिर समतोलाची मांडणी करताना वॉलरॉ व मार्शल यांच्या भूमिका नेमक्या परस्परांच्या उलट आहेत. हा फरक आकृती 3 च्या साहाय्याने दाखविता येईल.

आकृती 3

स्थिर समतोलसाठी पर्याप्त परिस्थिती कोणती हवी यासंबंधी वॉलरॉ व मार्शल यांच्या भूमिकातील फरक आकृती 3 च्या संदर्भात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

स्थिर समतोलसाठी पर्याप्त परिस्थिती

वॉलरॉ (आकृती 3 (अ))	मार्शल (आकृती 3 (ब))
<p>समतोलावस्था स्थिर राहण्यासाठी</p> <p>(1) तिच्या डावीकडे $p > m$, आणि</p> <p>(2) तिच्या उजवीकडे $m > p^{15}$</p> <p>याचे थोडक्यात विवरण असे :</p> <p>प्रत्यक्षातील किंमत समतोल किंमतीपेक्षा अधिक असल्यास विक्रेते पुरवठा वाढवतील आणि किंमत मूळ समतोलच्या पातळीवर खाली उतरवतील. ही परिस्थिती वरील आकृतीत 'फ' च्या डावीकडे आणि 'भब' यामध्ये आहे.</p> <p>त्याचप्रमाणे समतोलपेक्षा कमी किंमतीला ग्राहकांची मागणी वाढून किंमत मूळ समतोलच्या पातळीपर्यंत वाढेल. ही परिस्थिती वरील आकृतीत 'ब' च्या उजवीकडे आणि 'भफ' यामध्ये आहे.</p> <p>परिणामी, 'ब' आणि 'फ' या बिंदूशी असणारा समतोल स्थिर असेल व 'भ' बिंदूशी अस्थिर असेल.</p>	<p>समतोलावस्था स्थिर राहण्यासाठी</p> <p>(1) तिच्या डावीकडे $m > p$, आणि</p> <p>(2) तिच्या उजवीकडे $p > m^{16}$</p> <p>मार्शलचे स्पष्टीकरण थोडक्यात असे -- मागणी पुरवठ्यापेक्षा अधिक असताना उत्पादन साधने मोठ्या असतील व बाह्य बचती उपलब्ध असतील तर वाढत्या मागणीमुळे जादा उत्पादनाला चालना मिळेल; उत्पादनखर्च घटेल व किंमती उतरतील. ही परिस्थिती वरील आकृतीत 'फ₁' च्या डावीकडे आणि 'भ₁ ब₁' यामध्ये आहे.</p> <p>त्याचप्रमाणे पुरवठा मागणीपेक्षा अधिक असताना बाह्यबचती मिळविण्याला वाव नसल्यास पुरवठा वाढल्याने उत्पादन खर्च वाढतो व किंमतीही वाढतात. ही परिस्थिती वरील आकृतीत 'ब₁' च्या उजवीकडे आणि 'भ₁ फ₁' यामध्ये आहे.</p> <p>परिणामी, 'ब₁' आणि 'फ₁' या बिंदूशी असणारा समतोल स्थिर असेल व 'भ₁' बिंदूशी अस्थिर असेल.</p>

दोघांच्या मांडणीत असा फरक का बरे असावा? संकल्पनामधील फरक हे एक कारण. तसेच, वॉलरॉ यांचा दृष्टिकोन अल्पकालीन आहे. तर मार्शल यांचा दीर्घकालीन हे दुसरे कारण.

वस्तूचा विचार स्वतंत्र की एकत्रित?

वॉलरॉ व मार्शल यांचा दृष्टिकोनच मूलतः भिन्न आहे. मार्शल यांच्या मते प्रत्येक बाजारात एकाच वस्तूचा व्यवहार होतो व अशा रितीने वेगवेगळ्या वस्तूसाठी वेगवेगळे असे बाजार अस्तित्वात असतात; ते एकमेकांपासून अलग असतात. याला अपवाद पैसा या एकाच वस्तूचा. पैसा हे मूल्यनिश्चितीचे साधन व विनिमयाचे माध्यम असल्याने त्याचा वापर सर्वच बाजारात होतो. अशा तऱ्हेची व्यवस्था ग्राह्य धरल्यानंतर मार्शलने आपल्या विवेचनात एकाच वस्तूच्या मागणी-पुरवठ्याचा स्वतंत्रपणे विचार करणे अपरिहार्य होते. या व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्ती संबंधित वस्तू व पैसा यांच्याच संबंधांचा विचार करेल. वस्तुवस्तुमधील संबंधांचा विचार करण्याला वाव राहात नाही. या कारणास्तव मार्शल यांची व्यवस्था आंशिक समतोलाची बनली.

याउलट वॉलरॉ यांनी सर्व वस्तूंचा क्रय-विक्रय एकाच बाजारात होतो असे मानले. या व्यवस्थेत वस्तुवस्तूंच्या

विनिमयाची शक्यता लक्षात घ्यावी लागते. एका वस्तूच्या मागणी-पुरवठ्याचा विचार पूर्णतया स्वतंत्रपणे न करता बाजारातील इतर सर्व वस्तूंच्या मागणी-पुरवठ्याच्या संदर्भात करणे त्यामुळे अपरिहार्य ठरते. परिणामी वॉलरॉ यांची व्यवस्था सार्वत्रिक समतोलाची बनली.

थोडक्यात मार्शल वस्तूंचे स्वतंत्र अस्तित्त्व विचारात घेतात. तर वॉलरॉ यांना त्यांचे परस्परांबिंदूत्व महत्त्वाचे वाटते.

दोन्ही व्यवस्थांचे सापेक्ष स्थान

अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात आंशिक समतोलाचे विश्लेषण हे सार्वत्रिक समतोलाच्याच विश्लेषणाचे एक विशेष अंग आहे असे मानले जाते. त्याच आधारावर मार्शल यांचे आंशिक समतोलाचे विश्लेषण हेही वॉलरॉ यांच्या सार्वत्रिक समतोलाच्या विश्लेषणाचे विशेष अंग (special case) मानता येईल काय? इथे उत्तर नकारार्थी द्यावे लागते. कारण दोघांच्या व्यवस्थेतील संस्थात्मक व अनुभवनिष्ठ (empirical) तपशीलात महदंतर आहे. म्हणून अन्योन्य संबंध जोडावयाचाच असेल तर, वॉलरॉ यांची व्यवस्था म्हणजे मार्शल यांच्या व्यवस्थेचे सामान्यीकरण (generalisation) केल्यास त्या रूपाचे एक विशेष अंग होऊ शकेल असा अभिप्राय काही विचारवंत व्यक्त करतात.

समतोलाच्या सिद्धांताने न सोडविलेल्या समस्या

समतोलाची संकल्पना ही अर्थशास्त्रात अपरिहार्य बनली आहे. सार्वत्रिक समतोलाच्या सिद्धांताची शतक वर्षे होऊन गेली आहेत. वॉलरॉं यांच्या सिद्धांताची सुधारून पुनर्मांडणी सातत्याने चालू आहे. तरीही सार्वत्रिक समतोलाच्या सिद्धांताने चालू काळातील काही महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यात यश मिळविले नाही. त्या समस्यांचा थोडक्यात उल्लेख करू या.

1. वॉलरॉं यांची व्यवस्था कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत लागू पडणारी आहे असे म्हटलेले असले तरी पूर्ण स्पर्धा, किंमत यंत्रणेला मुक्त वाव वगैरे गृहीतांच्या कारणाने ही व्यवस्था वस्तुतः भांडवलशाहीचे समर्थन करणारीच ठरली आहे. समाजवादी आणि मिश्र अर्थव्यवस्थांतील समतोलाच्या अभ्यासासाठी अद्यापी वॉलरॉं यांच्या व्यवस्थेचा वापर झालेला नाही.

2. बाजारात पूर्ण स्पर्धा असवी हे वॉलरॉं यांच्या व्यवस्थेचे अत्यावश्यक गृहीत आहे. वास्तवात पूर्ण स्पर्धा अभावानेच आढळते; बाजारात भक्तेदारीची लक्षणे कमी अधिक प्रमाणात आढळतात. हे लक्षात घेतल्यास, वॉलरॉं यांची व्यवस्था वास्तव परिस्थितीचे विश्लेषण करण्यास उपयुक्त ठरलेली नाही. तसेच भक्तेदारीची लक्षणे असलेल्या परिस्थितीच्या संदर्भात वॉलरॉं यांचे विश्लेषण वापरण्याचा प्रयत्न अद्यापी कुणीही केलेला नाही.

3. सार्वत्रिक समतोल कसा साधला जातो हे वॉलरॉं यांच्या विवेचनातून समजते. परंतु असमतोलाकडून समतोलाकडे कशीकशी वाटचाल होते याचा साद्यंत उहापोह अजूनदेखील कुणीही केलेला नाही.

4. आर्थिक वाढीच्या संदर्भात एक समस्या उद्भवते. उत्पादन पध्दतीत बदल, उपभोक्त्यांच्या आवडीनिवडी व अग्रक्रम यामध्ये बदल वगैरे गोष्टी आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेत अनुस्यूत आहेत. दुसऱ्या बाजूने, सार्वत्रिक समतोलाची वॉलरॉं यांची व्यवस्था स्थैतिक असल्याने वरील व अन्य चल घटक स्थिर राहतात हे ग्राह्य धरलेले आहे. आता प्रश्न असा उद्भवतो : आर्थिक वाढीचे विश्लेषण व सार्वत्रिक समतोलाचा सिद्धांत यांचा मेळ कसा घालावयाचा?

-7-

समारोप

वॉलरॉं यांच्या सिद्धांताने काही महत्त्वपूर्ण समस्या अनुत्तरितच राहिल्या आहेत हे खरे आहे. भविष्यकाळाचे काम त्यासाठी आहे. परंतु त्यामुळे वॉलरॉं यांचे महत्त्व कमी होत नाही. त्याने अर्थशास्त्रीय विचाराला नवी दिशा दाखविली. लिऑटिकचे निविष्टी-उद्दिष्टी विश्लेषण वॉलरॉं यांच्या सिद्धांतातून जन्माला आले आहे. विसाव्या शतकाच्या

उत्तरार्धातील अर्थशास्त्र हे वॉलरॉं यांचे अर्थशास्त्र आहे, असे म्हणता येईल. रोजगार आंतरराष्ट्रीय व्यापार, पैसा, आर्थिक वाढ, आर्थिक कल्याण

वगैरे महत्त्वपूर्ण विषयांचा अभ्यास सद्यःकालात सार्वत्रिक समतोलाच्या सिद्धांताच्या चौकटीतच केला जातो आहे. म्हणूनच वॉलरॉं यांचा **Elements of Pure Economics** हा ग्रंथ म्हणजे आधुनिक अर्थशास्त्राचा मॅग्नाचार्टा होय. हे शुपिटरचे विचार रास्त असल्याचे अधिकाधिक जाणवू लागले आहे.¹⁸

हे झाले वॉलरॉंवाबत. समतोलाच्या संकल्पनेचा विचार करता विश्लेषण आर्थिक समतोलाचे असो वा सार्वत्रिक समतोलाचे, अर्थशास्त्रीय सिद्धांतन व आर्थिक नीती यांचे ते एक महत्त्वाचे साधन आहे. याबाबत कुणाचेही दुमत नाही.

संदर्भ टीपा

1. Richard H. Leftwich, the Price System and Resource Allocation, Holt, Rinehart and Winston, 1966, P. 327.
2. Tibor Scitovsky, Welfare and Competition, Gorge Allen and Unwin, 1952, Pp. 231.
3. A. C. Pigou, Economics of Welfare, E. L. B. S. London, 1932, Pp. 794-95.
4. Joseph Schumpeter, History of Economic Analysis, Pp. 178.
5. K. Boulding, "In defence of statics," Quarterly Journal of Economics Vol. 69, 1955, Pp. 485.
6. मार्शल यांचे हे मत पहा: 'विचाराधीन शक्ती संख्येने इतक्या असतात की, त्यापैकी एकावेली थोड्याच निवडून आपल्या मुख्य अभ्यासाशी निगडितअनेक आंशिक उतारे तयार करणे अधिक वांगले असते. या रीतीने, विशिष्ट वस्तूची मागणी पुरवठा व किंमत यामधील प्राथमिक संबंध आपण वेगळे काढू शकतो. 'इतर गोष्टी स्थिर आहेत.' असा वाक्यचार वापरून आपण इतर शक्तींना क्रियाशून्य बनवू शकतो. इथे रथा शक्ती पूर्णतया गतिहीन असतात असे मात्र आपण मानीत नाही; परंतु काही कालावधीसाठी आपण त्यांच्या गतिशमतेकडे दुल्लभ करतो. हे शास्त्रीय साधन अर्थशास्त्रापेक्षाही जुने आहे. सामान्य जीवनातील अवघड समस्या हाताळताना दीर्घकालापासून सुशानी जाणते अजाणतेपणाने ही पध्दतीवापरलेली आहे.' - Alfred Marshall : Principles of Economics (8th edn.), Macmillan, 1961, Pp. XIII
7. Augustin Coanot : Investigations of the Mathematical Foundation of the Theory of wealth (English translation by Nathaniel T. Bacon, London, 1897), Pp. 127.
8. वॉलरॉं यांनी सार्वत्रिक समतोलाचा सिद्धान्त पुढील शब्दात सांगितला आहे. "एका मूल्यमापकाच्या (numeraire) माध्यमातून विनियम होणाऱ्या अनेक वस्तू असल्यास, बाजारात समतोल प्रस्थापित होण्यासाठी अथवा प्रत्येक वस्तूची किंमत मूल्यमापकाच्या संदर्भात स्थिर राहण्यासाठी त्या किमतींना प्रत्येक वस्तूची परिणामकारक मागणी तिच्या परिणामकारक देकाराबरोबर (effective offer) होणे आवश्यक व पुरात (necessary and sufficient) आहे. असा समीकार न झाल्यास, समतोल किंमती प्रस्थापित होण्यासाठी, ज्या वस्तूची परिणामकारक मागणी त्यांच्या परिणामकारक देकारापेक्षा अधिक असेल त्यांच्या किंमती वाढाव्या लागतील आणि ज्या वस्तूचा परिणामकारक देकार त्यांच्या परिणामकारक मागणीपेक्षा अधिक असेल त्यांच्या किंमती कमी व्हाव्या लागतील." Leon Walras : Elements of Pure Economics, (translated by William Jaffer), George Allen and Unwin, 1954,

- Pp. 172). सिद्धांताच्या मांडणीतील एवढाच भाग विवेचक रितीने दिलेला आहे. बाकी स्पष्टीकरण हे गणितात आहे.
9. याबाबत मार्शल यांनी म्हटले आहे की, "अर्थशास्त्रीय सिद्धांताचे लांबलचक गणित रूपांतर वाचण्यात कुणी आपला वेळ दवडत असेल याबाबत शंका आहे." Alfred Marshall : Principles of Economics (sthdn.), Macmillan, London, 1961, Pp. IX. मार्शल यांनी स्वतःच्या ग्रंथात गणिताचा भाग तळटीपा व परिशिष्टात देऊन मूळ लिखाण विवेचनात्मक दिले आहे.
10. आकृती 3 चा शाब्दिक आराखडा प्रथमतः बर्टिल ओहलिन यांनी मांडला. तो एरिक स्नीडर यांनी आपल्या ग्रंथात वापरला. (Erich Schneider: Pricing and Equilibrium, Gorge Allen and Unwin, 1964, Pp. 359-61) हाच आराखडा इथे घेतला आहे.
11. Claudio Napoleoni, Economic Thought of the Twentieth Century, Vikas Publications, 1972, Pp. 18-19.
12. तत्रैव, P. 97.
13. तत्रैव Pp. 20-21.
14. Leon Walras, पूर्वोक्त. ग्रंथातील सर्वच आकृत्यात ही रचना आहे. प्रस्तुत लेखातील आकृती 2 मध्ये मात्र तुल्येच्या सोईसाठी मार्शल यांची घेतली आहे. कारण, बहुतेक अभ्यासकांना त्यांचीच ओळख आहे.
15. Leon Walras, तत्रैव, Pp. 109. यापूर्वीच उल्लेख केल्याप्रमाणे वॉलरा यांनी आपल्या ग्रंथात अस-असावर किंमत व अय-असावर वस्तूचे नग मोजले आहेत. आपली आकृती 3 (अ) मात्र उलट आहे. कारण, त्यामुळे मार्शल यांना तुलना करणे सोपे जाते. हे लक्षात घेतल्यास वॉलरा यांच्या मूळ तपशीलत 'डावीकडे' व 'उजवीकडे' हे शब्दप्रयोग इथे वापरले आहेत, त्याच्या उलट वापरले आहेत हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.
16. Alfred Marshall., पूर्वोक्त ; Appendix H, Pp. 665 f.
17. Clower & Due, Microeconomics, Richard D. Irwin, 1972, Pp. 14.
18. Mark Blaug, Economic Theory in Retrospect (3rd edn.),

भारत आणि मेनार्ड केन्स भा. रा. टेकणे*

या लेखाचे स्वरूप प्रथमच स्पष्ट केले पाहिजे. या लेखात एखाद्या अर्थशास्त्रीय सिद्धांतावर निरूपण केलेले नाही किंवा एखाद्या आर्थिक समस्येचे विश्लेषण केले नाही. या लेखाचे स्वरूप मुख्यतः ऐतिहासिक आहे. त्यात काही आर्थिक प्रश्नांचा निर्देश होणे अटळच नव्हे तर आवश्यक असले तरी तो निर्देश आनुवंशिक असेच मानणे सयुक्तिक होईल.

मेनार्ड केन्स यांचा काही भारतीयांशी व भारतीय प्रश्नांशी जो संबंध आला होता त्याविषयी काही नवीन माहिती आता उपलब्ध झाली आहे. रॉबर्ट स्किडेल्स्की यांनी केन्स यांचे चरित्र लिहिले असून त्याचा पहिला खंड त्यांनी 1983 मध्ये प्रसिद्ध केला. तसेच आनंद चंदावरकर यांनी IMF Staff News मध्ये (सप्टेंबर 1987) केन्स यांचा भारताशी आलेला संबंध या विषयावर एक छोटा लेख प्रसिद्ध केला होता. या नवीन माहितीच्या आधारेच प्रस्तुत लेख लिहिला असून त्यातील मजकूर अर्थसंवादच्या वाचकांना मनोवेद्यक व उपयुक्त वाटेल.

केन्स 1905 मध्ये केंब्रिजची पदवी परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांनी या परीक्षेसाठी गणित हा विषय निवडला होता. केन्स हे जागतिक कीर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्ध होते हे खरे असले तरी त्यांनी अर्थशास्त्र विषयात पदवी घेतली नव्हती. आल्फ्रेड मार्शल यांनी अर्थशास्त्र विषयात पदवी घेण्याचा त्यांना खूप आग्रह केला तरी तो न मानता केन्स यांनी सनदी नोकरीच्या (civil service) परीक्षेला बसण्याचे ठरविले. 1906 साली झालेल्या सनदी नोकरीच्या परीक्षेला 104 उमेदवार बसले होते. या परीक्षेत केन्स दुसऱ्या क्रमांकाचे यशस्वी झाले. पहिला क्रमांक ऑटो नेमियर यांनी पटकाविला होता. याच नेमियर यांचा 1936 मध्ये एका महत्त्वाच्या आर्थिक प्रश्नाबाबत भारताशी संबंध आला होता.

ऑटो नेमियर यांची नेमणूक इंग्लंडमधील अर्थखात्यात (Treasurer) झाली आणि मेनार्ड केन्स यांना इंडिया अर्थसंवाद

* निवृत्त प्राचार्य,
सिडनहॅम कॉलेज, मुंबई.

ऑफिसमध्ये नेमण्यात आले. अशा रीतीने केन्स यांचा भारताशी प्रथम संबन्ध आला. 16 ऑक्टोबर 1906 या दिवशी केन्स इंडिया ऑफिसात आपल्या कामावर रुजू झाले. त्यांनी आपली कररकीर्द ज्युनियर क्लर्क (Junior Clerk) म्हणून सुरू केली. काही दिवसापूर्वी केंद्रीय मंत्री श्री. वसंत साठे यांनी आय. सी. एस्. चे वर्णन इंडियन क्लेरिकल सर्व्हिस असे काहीसे उपहासात्मक वर्णन केले होते. त्याची येथे आठवण होते. क्लर्क म्हणण्याने, निदान इंग्लंडमध्ये, त्या पदाचे महत्त्व किंवा प्रतिष्ठा कमी झालेली नाही. केन्स यांना प्रथम ऑफिसातील मिलिटरी खात्यात (Military Department) काम करावे लागले. तेथे त्यांचे पहिले काम म्हणजे दहा उत्तम जातीच्या बैलांची तोंडीने मुंबईला रवानगी करणे हे होते. त्यांचा वार्षिक पगार 200 पौंड इतका होता. केन्स यांना भारताविषयी तेव्हा आकर्षण वाटत होते म्हणून ते इंडिया ऑफिसमध्ये आले असे म्हणता येत नाही. 1906 मध्ये इंग्लंडमध्ये सनदी नोकरीच्या केवळ दोनच जागा रिकाम्या होत्या. नेमियर परीक्षेस पहिले आले म्हणून त्यांना अर्थखाते मिळाले. दुसरी रिकामी जागा इंडिया ऑफिसमध्ये होती तेथे केन्स यांना जावे लागले. भारताविषयी सर्वसामान्य इंग्रज माणसाची जी भावना होती तीच केन्स यांची भावना होती. इंग्लंडमधील सचिवालयाच्या दृष्टिकोनातूनच केन्स भारताकडे त्या वेळी पाहता होते. इंग्रजी अंमलामुळे भारतातील गरीब माणसाला सावकारी पाशापासून संरक्षण मिळाले, देशात कायद्याचे राज्य स्थापन झाल्यामुळे आर्थिक प्रगती झाली आणि उत्तम पैसा व्यवस्था प्रस्थापित झाली असेच केन्स यांचे मत होते. जे भारतीय केन्स यांना भेटले ते मुख्यतः केंब्रिजला किंवा लंडनला. केन्स भारतात कधीच आले नाहीत.

एका दृष्टीने केन्स यांचे इंडिया ऑफिसमधील वास्तव्य आरामशीर असेच होते. इंग्लंडमधील कोणत्याही कार्यालयापेक्षा इंडिया ऑफिसमधील कामाचे तास कमी व सुद्ध्या भरपूर असत. तेथील कामाचा त्यांना बराच कंटाळा येत असे. याच काळात इंडिया ऑफिसमध्ये बसून त्यांनी संभवनीयता (Probability) या विषयावरील निबंधाचे लेखन केले. काही काळ गेल्यानंतर त्यांची लष्करी विभागातून महसूल, सांख्यिकी व व्यापार विभागात बदली झाली. याच विभागात त्यांनी Moral and Material Progress of India या वार्षिक अहवालाचे संपादन केले.

अर्थशास्त्रीय सिद्धान्त या विषयात केन्स यांचे बरेच लक्ष असे व त्या क्षेत्रात त्यांनी केलेली कामगिरी महत्त्वाची आहे हे जरी खरे असले तरी त्यांना वित्तसंस्था व वित्तीय व्यवस्थापन या विषयात अधिक रस वाटत होता. हा त्यांचा ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

स्वभावविशेष लक्षात घेऊनच कदाचित त्यांचेकडे केंब्रिज विद्यापीठातील बर्सरचे (Bursar) काम सोपविण्यात आले असावे. 1909 मध्ये केन्स Inspector of College Accounts झाले व 1911 मध्ये त्यांना Estimates Committee चे सदस्य करण्यात आले. केन्स यांचे इंडिया ऑफिसमधील वास्तव्य 1906-1908 या काळात होते. त्यानंतर त्यांनी सनदी नोकरीचा राजीनामा देऊन केंब्रिज विद्यापीठात साध्या शिक्षकाचे जीवन पत्करले. इंडिया ऑफिसमधील त्यांच्या वास्तव्यात त्यांना भारतीय पैसा व्यवस्थेचा (Monetary System) अभ्यास करण्याची भंडी मिळाली. त्या काळात त्यांना भारताविषयी फारसा जिज्ञासा वाटत नव्हता हे जरी खरे असले तरी भारतीय पैसा व्यवस्थेचे त्यांना फार आकर्षण होते व ही पैसाव्यवस्था केवळ चांगली आहे एवढेच नव्हे तर ती आदर्श व अनुकरणीय आहे असे त्यांना वाटू लागले.

5 जून 1908 या दिवशी सनदी नोकरीचा राजीनामा देऊन केन्स केंब्रिजला परत आले याना वर उल्लेख आला आहे. यानंतर विद्यापीठात घडलेल्या एका घटनेचा उल्लेख करणे अपरिहार्य व महत्त्वाचे वाटते. 13 मे 1909 या दिवशी केंब्रिज 'रेव्यू' या कालिकेत त्याच विद्यापीठात शिकणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांवर सडकून हल्ला करणारा एक लेख प्रसिद्ध झाला. भारतातून केंब्रिज विद्यापीठात येणारे भारतीय विद्यार्थी उदाणटपू असतात. विद्यापीठीय शिक्षण घेण्यासाठी आवश्यक अशी बौद्धिक तयारी त्यांची झालेली नसते वगैरे. 20 मे 1909 च्या याच कालिकेच्या अंकात केन्स यांनी भारतीय विद्यार्थ्यांची बाजू घेऊन त्यांच्यावरील टीकेला खरमरीत उत्तर दिले. सर्व विद्यापीठात केवळ केन्स या एका प्राध्यापकाने पुढे घेऊन भारतीय विद्यार्थ्यांची बाजू घेऊन त्यांचे यथायोग्य शब्दात समर्थन करावे ही गोष्ट लक्षात राहण्यासारखी आहे. केन्स यांच्या इंडिया ऑफिसातील दोन वर्षांच्या वास्तव्यात त्यांना भारत व भारतीय यांच्या विषयी जिज्ञासा उत्पन्न झाला होता असे यावरून म्हणता येईल काय?

केंब्रिज विद्यापीठात परत आल्यावरच केन्स यांनी अर्थशास्त्र या विषयाचा पध्दतशीर अभ्यास करण्यास प्रारंभ केला. भारतीय पैसापध्दतीचा त्यांच्या मनावर बराच परिणाम झाला होता आणि त्या पध्दतीचा परिचय करून देण्यासाठी 1911 मध्ये केन्स यांनी केंब्रिज व लंडन येथे सहा व्याख्याने दिली. या सहा व्याख्यानांचा विषय होता

"Currency Finance and the Level of Prices in India." या व्याख्यानांचा आधार घेऊन केन्स यांनी एक निबंध तयार केला व तो 9 मे 1911 या दिवशी रॉयल इकॉनॉमिक

सोसायटीला सादर केला. या निबंधाचे नाव होते **Recent Developments of the Indian Currency Question**. याच सुमारास इंग्लंडमध्ये एका भ्रष्टाचाराचे प्रकरण गाजत होते. सॅम्युएल मॉटिंग्यु नावाची ब्रिटिश कंपनी भारत सरकारसाठी चांदी खरेदी करित असे. या चांदी खरेदीच्या व्यवहारात काही भ्रष्टाचार झाला आहे अशी इंग्लंडमध्ये ओरड सुरू झाली. जवळजवळ याच वेळी इंग्लंडमध्ये मार्कोनी भ्रष्टाचार प्रकरणाने उग्र स्वरूप धारण केले होते कारण त्यात मंत्रिमंडळातील दोन मंत्र्यांची नावे गोवण्यात आली होती चांदी व्यवहारातील भ्रष्टाचार या प्रकारावर **An Indian Correspondent** हे नाव धारण करून लेखकाने लंडनच्या टाईम्स या वृत्तपत्रात पाच लेख लिहिले. चांदी प्रकरणाचे पडसाद पार्लमेंटमध्ये उमटणे स्वाभाविक होते. परंतु तेथे भारतीय पैसापध्दतीचे स्वरूप व ती पध्दत व्यवहारात कशी चालते याचे ज्ञान कोणाला नव्हते. जबाबदारीची फाजील जाणीव व प्रश्नासंबंधीचे अगाध अज्ञान या दोन्हीचा मिलाफ पार्लमेंटमध्ये दिसून येत होता. केन्स यांनी 24 नोव्हेंबर 1912 च्या लंडन टाईम्सच्या अंकात विस्तृत पत्र प्रसिध्द करून **An Indian Correspondent** च्या युक्तिवादाला यथोचित उत्तर दिले. इंडिया ऑफिसमधील केन्सचे पूर्वीचे वरिष्ठ अधिकारी लिओनेल अब्राहम हे केन्सची योग्यता जाणून होते. केन्सचे टाईम्समधील पत्र वाचल्यानंतर त्यांनी "आम्हाला तुमच्याकडून बरेच काही शिकायचे आहे" या शब्दात केन्स यांची प्रशंसा केली.

त्या वेळेला इंग्लंडमध्ये सुवर्ण धातू मानक पध्दती प्रचारात होती. देशात सोन्याच्या नाण्यांचा वापर होत असे. कागदी चलनाचे सोन्यात व सोन्याचे कागदी चलनात रूपांतर होत असे. व्यापारामुळे किंवा इतर कारणामुळे निर्माण झालेली परदेशी देणी देण्यासाठी सोने उपलब्ध होत असे. केन्स यांच्या मते ही धातू पध्दत, एका दृष्टीने मागासलेपणाचे लक्षण होते. त्याच वेळी भारतात सुवर्ण विनिमय मानक पध्दत प्रचारात होती आणि केन्स यांना ही भारतीय पध्दत पुरोगामी, प्रगतिकारक वाटत असे. भारतातील त्या वेळच्या शासनाने ही विनिमय मानक व्यवस्था पूर्ण विचार करून अंमलात आणली होती असे मुळीच नाही. काही प्रशासकीय व काही वित्तीय उपाययोजनांतून या विनिमय मानक व्यवस्थेचा जन्म झाला असे समजणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. कौन्सिल बिल्स व रिव्हर्स कौन्सिल्स यांच्या खरेदी विक्री व्यवहारातून या सुवर्ण विनिमय मानक पध्दतीचा उगम झाला. भारत मंत्री (**Secretary of State for India**) आपल्या खर्चासाठी आणि परदेशीय व्यापारातील देणी भागविण्यासाठी या कौन्सिल बिलाची खरेदी-विक्री करित

होते. पौंड स्टर्लिंग व रुपया यामधील विनिमय दर स्थिर ठेवण्यासाठी या खरेदी - विक्री व्यवहाराचा उपयोग होत असे. चलन म्हणून सोन्याचा वापर करू नये हा विचार तेव्हापासूनच केन्स यांच्या मनात दृढ झाला होता. जगातील महत्त्वाच्या नाणे बाजारात रोकड पैसा गुंतवावा म्हणजे त्यापासून देशाला व्याजाचे उत्पन्न मिळू शकेल. जेव्हा गरज भासेल तेव्हा त्या पैशाने सोने विकत घेता येईल. भारतातील पैसा पध्दत जरी गुंतागुंतीची वाटली तरी ती पध्दत अधिक शास्त्रीय व अनुकरणीय असे केन्स यांचे मत होते व ते त्यांनी जाहीरपणे व्यक्त केले. इंडिया ऑफिसच्या झरोक्यातून केन्स यांनी भारत शासनाचे वित्तीय व्यवहार काळजीपूर्वक पाहिले असल्यामुळेच त्यांना भारतीय पैसा पध्दतीचे व भारतीय शासनाचे प्रकटपणे समर्थन करता आले. त्यांना आतली माहिती होती आणि सनदी नोकरीचा राजीनामा दिल्यामुळे ते आपली मते व्यक्त करायला स्वतंत्र होते. (**Inside knowledge and outside position**) इंडिया ऑफिसशी संपर्क साधून ते भारतीय पध्दतीतील दोष दाखवू शकत होते. त्याचबरोबर भारतीय पध्दतीचे जोरदार समर्थनही करू शकत होते. (**Public defender and inside critic**) त्यांनी दिलेली सहा व्याख्याने पुस्तकरूपाने प्रसिध्द करावी असे केन्स यांना वाटू लागले. त्यांनी 15 डिसेंबर 1912 या दिवशी याबाबत मॅकमिलन प्रकाशक कंपनीबरोबर करापत्र केले. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकाचे नाव **Indian Currency and Finance** असे होते. 6 मार्च 1913 पासून केन्सचे वडील नेविन केन्स या पुस्तकाची प्रुफे तपासू लागले व मेनार्ड केन्स चार दिवस मजत घालविण्यासाठी इजिप्तला रवाना झाले. या पुस्तकाच्या फक्त 946 प्रती विकल्या गेल्या आणि केन्स यांना यापासून 30 पौंड इतकाच फायदा झाला.

भारतातील पैसापध्दतीसंबंधी इंग्लंडचे पार्लमेंट व वृत्तपत्रे यामध्ये बरीच वादावादी झाली. तरीही काही गैर-समज राहिलेच. केन्स यांच्या टाईम्समधील पत्राने ते सर्व दूर झाले नसते. यासाठीच भारतातील पैसा पध्दतीची कसून तपासणी करण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने एका शाही आयोगाची 1913 मध्ये नेमणूक केली. या आयोगाचे अध्यक्ष ऑस्टिन चेंबरलेन हे होते. केन्स यांना त्यांच्या पुस्तकापासून विशेष लाभ झाला नाही तरी पैसा पध्दतीचे अभ्यासक व तज्ज्ञ म्हणून त्यांचा लौकिक शासनापर्यंत पोहोचला होता. केन्स यांनी या आयोगाचे कार्यसचिव व्हावे म्हणून त्यांना विनंती केली होती. केन्स यांनी ती मान्य केली नाही. त्यांना केंब्रिज विद्यापीठाशी असलेले संबंध चालू ठेवायचे होते. परंतु मुख्य कारण म्हणजे त्यांना आपले विचारस्वातंत्र्य गमवायचे नव्हते. शेवटी केन्स

अर्थसंवाद

यांनी आयोगाचे सन्मान्य सदस्य म्हणून काम करावचे मान्य केले. या वेळी केन्स यांचे वय अवघे 30 वर्षांचे होते. त्यांचे भारतीय पैसा पध्दतीवरील पुस्तक 9 जून 1913 या दिवशी प्रसिध्द झाले. आयोगाचे कार्यसचिव म्हणून बेसिल ब्लॅकट यांची नेमणूक झाली. पुढे काही वर्षांनी ब्लॅकट यांचा वित्त मंत्री म्हणून भारताशी घनिष्ठ संबंध आला होता. चेंबरलेन आयोगाचे सर्व काम -- साक्षी घेणे, पुरावा गोळा करणे, वी रे इंग्लंडमध्येच झाले. भारतात येऊन तेथील लोकांचे पैसा पध्दतीसंबंधी काय मत आहे हे कळवून घेण्याची या आयोगाला आवश्यकता वाटली नाही.

चेंबरलेन आयोगाच्या अहवालाचा विचार करण्यापूर्वी केन्स यांच्या ग्रंथाचा थोडक्यात विचार करणे योग्य होईल. कारण आयोगाच्या अहवालावर केन्स यांच्या विचाराची वाट छया पडलेली दिसून येते. केन्स यांच्या ग्रंथामध्ये त्यांच्या मनाचे तीन गुणविशेष दिसून येतात. त्यात त्यांची ऐतिहासिक दृष्टी दिसून शुध्द शास्त्रीय विचारसरणी आहे, आणि सनदी नोकराचा व्यवहारीपणाही आहे. ते केवळ भारताच्या पैसा पध्दतीचा विचार करीत होते असे नाही. भारतातील पध्दत ही अधिक शास्त्रीय व अनुकरणीय आहे असे मानून ते त्याचबरोबर जगाच्या पैसा पध्दतीचा विचार करीत होते. जगाच्या पैसा पध्दतीतून सोन्याचे उच्चाटन करण्याच्या दृष्टीने ते त्या वेळेपासून विचार करतांना विसतात. जगातील एक किंवा दोन नणे बाजारात इतर राष्ट्रांनी आपले राखीव निधी ठेवावे व स्वतः विनियम मानक पध्दत (Exchange Standard) स्वीकारावी असे त्यांचे मत होत आणि हे जर शक्य झाले तर पैसा पध्दतीत अधिक लवचिकपणा येईल व मोन्याचा उपयोग वातासाठी व दागिने करण्यासाठी जरेल. परंतु हे सर्व शक्य होण्यासाठी जगात शांतता नांदली पाहिजे व जगातील प्रमुख चलनांची मूल्ये स्थिर राहिली पाहिजेत. पहिल्या महायुद्धानेच या आशावादाला छेद दिला. भारताच्या पैसा पध्दतीचे अचूक व तपशीलवार वर्णन या ग्रंथात आढळते. वित्त संस्था व वित्त व्यवहार यासंबंधी केन्स यांना पुरेसे ज्ञान असल्यामुळे भारतीय पैसा पध्दतीत गूढ असे काही नाही हे ते दाखवू शकले.

चेंबरलेन आयोगाच्या इतर सदस्यांना, साक्ष देणाऱ्या तज्ज्ञांना व वित्तव्यवहार जाणणाऱ्यांना केन्स हेच पटवून देत होते की, पुनर्ण चलन मानक पध्दतीपेक्षा भारतातील सुवर्ण विनियम पध्दतच भारताच्या हिताची आहे. केन्स यांच्या विचारांचा आयोगावर इतका परिणाम झाला की, या आयोगाचा अहवाल म्हणजे केन्स यांचाच अहवाल असे वाटू लागले. एका राजतीत मात्र केन्स यांना माधार घ्यावी लागली. ती सब म्हणजे भारतात मध्यवर्ती बँक स्थापणे

यासंबंधी. भारतात मध्यवर्ती बँक असावी ही मागणी बरीच जुनी होती परंतु या मागणीला इंग्लंडकडून सतत विरोधच होत असे. 1867 मध्ये मध्यवर्ती बँक स्थापन करावी या सूचनेला त्या वेळच्या भारतमंत्र्याने नकार दिला होता. भारताची पैसा पध्दत अधिक कार्यक्षम होण्यासाठी मध्यवर्ती बँकेची नितांत आवश्यकता आहे असे केन्स आयोगाला आग्रहपूर्वक सांगत होते. आयोगाने अर्नेस्ट कॅबल व केन्स यांना मध्यवर्ती बँकेचा आराखडा तयार करून आयोगाला सादर करण्यास सांगितले. कॅबल यांनी तयार केलेला मसुदा बाजूला सारून केन्स यांनी स्वतंत्रपणे बँकेची योजना तयार केली व 6 ऑक्टोबर 1913 ला आयोगाकडे पाठवून दिली.

भारताची मध्यवर्ती बँक बँक ऑफ इंग्लंडपेक्षा वेगळी असावी असे केन्स यांचे मत होते. भारतीय बँकेची रचना संघीय (Federal) असावी असे त्यांना वाटे. त्यांच्या डोळ्यासमोर त्यावेळच्या जर्मन मध्यवर्ती बँकेचा आदर्श होता. त्याच सुमारास अमेरिकेत स्थापन होणारी फेडरल रिझर्व सिस्टीम त्याच धर्तीवर रचण्यात येत होती. कलकता, मुंबई व बद्रास या तीन शहरात असलेल्या प्रेसिडेन्सी बँकांनी मध्यवर्ती बँकेच्या प्रादेशिक शाखा म्हणून काम करावे आणि या सर्वांवर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्यासाठी दिल्लीला मध्यवर्ती मंडळ (Central Board) असावे. ही मध्यवर्ती बँक स्वायत्त असावी कारण काही सार्वजनिक हिताची कामे शासनापेक्षा स्वायत्त संस्थांकडून अधिक चांगली होतात असे केन्स यांचे ठाम मत होते. मध्यवर्ती बँकेच्या अभावी भारतातील विविध निधी विखुरलेल्या स्थितीत असलेले केन्स यांना आढळून आले. त्यांची उदाहरणे म्हणजे गोल्ड स्टॅंडर्ड, रिझर्व पेपर करन्सी रिझर्व्ह, याशिवाय शासनाच्या ठिकठिकाणी असलेल्या रोख रकमा. हे सर्व निधी एकत्र करावया हवेत, त्यांचे केंद्रीकरण व्हायला हवे आणि हे सर्व एकत्रित निधी मध्यवर्ती बँकेच्या ताब्यात द्यायला हवेत अशी केन्स यांची शिफारस होती. अशा रीतीने मध्यवर्ती बँकांकडे अधिक साधनसामग्री जमा होईल व त्यातून गरजेनुसार उद्योगधंद्यांना पतपुरवठा करता येईल. पतपुरवठा पध्दतीत अधिक लवचिकता येईल. केन्स यांच्या या योजनेला आयोगामध्येच पुरेसा पाठिंबा मिळाला नाही. आयोगाचा मुख्य अहवाल म्हणजे केन्स यांचा अहवाल हे जरी खरे असले तरी बँकेची योजना आयोगाच्या गळ्यात बांधणे त्यांना जमले नाही. त्या वेळी केन्स जरी वयाने लहान होते तरी त्यांचा बौद्धिक दरारा मोठा होता. त्यामुळे त्यांची बँकेची योजना जरी आयोगाच्या अहवालात समाविष्ट करता आली नाही तरी एक परिशिष्ट म्हणून ती योजना अहवालाला जोडण्यात आली.

शाही आयोगाचा अहवाल प्रसिद्ध झाल्यावर केन्स यांच्या कामगिरीची प्रशंसा करण्यात आली व त्यांच्या लौकिकात भरच पडली. आल्फ्रेड मार्शल यांनी केन्स यांना पत्र पाठवून त्यांची खालील शब्दात प्रशंसा केली—

“Verily we old men will hange to have ourselves if young people can cut their way so straight and with such apparent ease through such great difficulties”

यानंतर दोन वेळा भारतीय वित्त आणि पैसा पध्दतीचा अभ्यास करून योग्य त्या शिफारशी करण्यासाठी दोन शाही आयोग नेमण्यात आले होते. पहिल्या महायुद्धात जगातील बहुतेक राष्ट्रातील पैसा पध्दती विस्कळीत झाली होती. याला भारताचा अपवाद नव्हता. भारतातील पैसा पुनर्वसन करणे करावे हे सुचविण्यासाठी बँकिंगटन स्मिथ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग 1919 मध्ये नेमण्यात आला होता. या आयोगापुढे केन्स यांनी तज्ज्ञ म्हणून साक्ष दिली होती. 1925 मध्ये इंग्लंडने सुवर्णघातू मानक पध्दत प्रस्थापित केली व हुंडणावळीचा युद्धपूर्व दर निश्चित केला. त्या काळी भारताचे इंग्लंडबरोबर अत्यंत घनिष्ठ असे आर्थिक संबंध होते. अशा परिस्थितीत भारताने कोणती विनिमय मानक पध्दत स्विकारावी आणि हुंडणावळीचा दर कोणता असावा यासंबंधी विचार करून निश्चित शिफारशी करण्यासाठी हिल्टन गॅंग यांच्या अध्यक्षतेखाली एक शाही आयोग नेमण्यात आला होता. याही आयोगापुढे केन्स यांनी साक्ष दिली होती. 1919 आणि 1925 च्या दोन्ही आयोगापुढील केन्स यांच्या साक्षी इंग्लंडमध्येच घेतल्यामुळे केन्स यांना भारतात यावे लागले नाही.

यावरून हे स्पष्ट होते की, केन्स यांचे भारतीय पैसा पध्दती विषयीचे कुतूहल कमी झाले नव्हते. त्या पैसा पध्दतीची आधुनिकता, शास्त्रीयता व गुंतागुंत केन्स यांना मोहवीत होती. या पैसा पध्दतीचे एक प्रकारचे आव्हान आपल्या बौद्धिक सामर्थ्याला आहे असे त्यांना वाटत होते आणि हीच भावना त्यांनी खालील शब्दात व्यक्त केलेली आढळून येते. ते म्हणतात :

“Indian currency can always find something new with which to instrust the student. More numerous and skilled comissians have sat over it thin any other currency in the world. yet no sooner does a commission rise than this currency present some further problem...to perplex its official custodians.”

केन्स यांना भारतात येण्याची संधी 1922 मध्ये मिळत होती. त्याच वर्षी भारतीय राजकोषीय आयोगाची (Indian Fiscal Commission) नेमणूक झाली. पहिल्या महायुद्धाचे काळात परदेशीय मालांची सध्या कमी झाल्यामुळे भारतातील

उद्योगधंद्यांना संरक्षण मिळाले व त्यांचा बराच विकास झाला, विशेषतः लोखंड व पोलाद कारखान्यांचा. युद्ध समाप्त झाल्यानंतर परदेशी माल भारतात येऊ लागेल, सध्या वाढेल व त्यामुळे भारतीय उद्योगधंद्यांना या सध्याला तोंड देता येणार नाही अशी भीती वाटत होती. अशा परिस्थितीत भारतीय उद्योगधंद्यांना संरक्षण द्यावे व्हावे, यामुळे अक्षय्यास कोणत्या स्वरूपात द्यावे आणि किती प्रमाणात द्यावे या प्रश्नांची छाननी करून शिफारशी करण्याचे काम या आयोगाकडे सोपविण्यात आले होते. या आयोगाचे अध्यक्ष इब्राहिम राहेंगतुल्ला हे भारतीय गुहस्प होते. या आयोगाचे उपाध्यक्षपद केन्स यांना देण्यात आले होते व ते त्यांनी स्वीकारलेही होते. काळ्या माणसाच्या हाताखाली काम करायला केन्स यांचे मान्यता द्यावी याचे काहीना आश्चर्य वाटले. परंतु केन्स यांना भारतीय आर्थिक प्रश्नांमध्ये लक्ष होते आणि ते वर्णभेदापासून दूर होते हे यावरून स्पष्ट होईल. परंतु केन्स याही वेळी भारतात येऊ शकले नाहीत. कारण काय असावे? केन्स यांचे चरित्रकार हॅरॉड म्हणतात की, याच वेळेला केन्स प्रसिद्ध रशियन नृत्यांगना लिडिया लोपोकाव्ह यांच्या प्रेमात पडले होते आणि या वेळी हे प्रेमप्रकरण जोरात चालू असल्यामुळे केन्स यांना भारतात यायला सवडच नव्हती. परंतु हे कारण खरे नव्हते. भारत शासनाने केन्स यांनी सुचविलेल्या त्यांच्या भारतातील वास्तव्याचा कार्यक्रम मान्य केला होता. आणि ही मान्यता मिळाल्यावर त्यांनी 2 फेब्रुवारी 1922 या दिवशी भारतात बोटीने येण्याचे तिकिटही काढले होते. परंतु भारत शासनाने आयोगाच्या कामाचा कार्यक्रम व केन्स यांच्या भारतातील वास्तव्याचा कार्यक्रम बदलला. परंतु ती केन्स यांना फार मिरसोळीचा वाटल्याने त्यांनी आपले तिकिट रद्द केले.

यानंतरच्या काळातही अनेक भारतीय विद्यार्थी केंब्रिज येथे जाऊन केन्स यांच्या अध्यापनाचा लाभ घेत होते. हे विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण करून भारतात परतल्यावरही त्यांचा पत्रव्यवहाराने केन्स यांच्याशी संबंध असे. केन्स यांचे स्वाजगी कागदपत्र, पत्रव्यवहाराचे कागद केंगज वर्सेलेजच्या ग्रंथालयात जपून ठेवले आहेत. जो पत्रव्यवहार अद्याप प्रसिद्ध झाला नाही त्याचे अवलोकन केल्यानंतर श्री. आनंद चंदावरकर यांना असे आढळून आले की, केन्स यांना भारत, भारताचे प्रश्न, त्यांचे भारतीय विद्यार्थी यांच्यामध्ये सतत रस व्यावसाय वाटत असे. त्यांनी त्यांच्या भारतीय विद्यार्थ्यांबरोबर जवळीक पत्रव्यवहार केला तेवढा इतर कोणत्याही देशातील त्यांच्या विद्यार्थ्यांबरोबर केला नाही असे श्री. चंदावरकर सांगतात. ते म्हणतात **“ Judging alike by his published and unpublished work, and activities, India was the one**

country other than Britain that figured most prominently in Keynes's life. Keynes's Indian connection was arguably the longest saga for any economist in time and space - from the spirited defence of Indian students in 1908 to the principled support to India at Bretton Woods in 1944."

आंतरराष्ट्रीय पुनर्रचना व विकास बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी या दोन संस्थांच्या स्थापनेसाठी 1944 मध्ये ब्रॅटन वुड्स् येथे जागतिक परिषद भरली होती. या परिषदेला 44 राष्ट्रांनी आपली शिष्टमंडळे पाठविली होती. त्या वेळी भारत स्वतंत्र राष्ट्र झालेला नव्हता. तरीसुद्धा भारत शासनाने आपले शिष्टमंडळ या परिषदेला पाठविले होते. या शिष्टमंडळात अर्थमंत्री आर्चिबॉल्ड रोड्ज्स्, रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर चिंतामणराव देशमुख, ए. डी. थॉफ, षण्मुखम् चेट्टी, बी. के. मदन हे सदस्य होते. केन्स यांनी या भारतीय शिष्टमंडळाला सर्वतोपरी साहाय्य केले. नाणे निधी आणि पुनर्रचना व विकास बँक या दोन्ही आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या कार्यकारिणीवर भारताला स्थान मिळवून देणे आणि नाणे निधीला देशाचा भारताचा वाटा (Quota) भारताच्या आर्थिक सामर्थ्याला साजेसा असा मिळावा या दोन्ही बाबतीत केन्स यांनी दिलेले साहाय्य मोलाचे होते. भारतीय

शिष्टमंडळाने आपली बाजू परिषदेपुढे अत्यंत कार्यक्षमतेने, संयमाने व आर्जवपूर्वक रीतीने मांडली होती. केन्स यांनी भारतीय शिष्टमंडळाची खालील शब्दात प्रशंसा केली होती.

"The excellence and closeness of our relations with the Indian delegation deserves special comment. Sir Chintamanrao Deshmukh handled his case with high dignity, ability and reasonableness." इतर स्वतंत्र राष्ट्रांचे प्रतिनिधी परिषदेत असताना केन्स यांनी फक्त भारतीय शिष्टमंडळाची योग्य शब्दात स्तुती करावी यात त्यांना भारताविषयी वाटणारा जिज्ञाळाच दिसून येत नाही का? नाणे निधीच्या कार्यकारिणीवर भारतातर्फे पहिले व पूर्ण वेळ कार्यकारी संचालक म्हणून श्री. जे. व्ही. तथा वापूसाहेब जोशी यांची नियुक्ती झाली. ते केन्स यांचे आवडते विद्यार्थी होते हा योगायोग लक्षणीय नव्हे का?

संदर्भ:

- (1) John Maynard Keynes : *Hopes Betrayed 1883 - 1920*, Volume one By Robert Skidelsky MacMillan London, 1983
Chapter 7 : Cambridge and London Pages 173 to 187
Chapet 11 : An Indian Summer, पृष्ठे 263 to 285.
- (2) IMF Staff News, September 1987 India and Keynes By Anand G. Chandavarkar , पृष्ठे 4 - 6.

मंदीची चाहूल? सी. पं. खेर*

19 ऑक्टोबर 1987 हा दिवस अमेरिकेच्या शेअर बाजारातील (वॉल स्ट्रीट स्टॉक एक्सचेंज) 'काळा सोमवार' होय. या दिवशी शेअर्सच्या किमतींचे डो-जोन्स-सूचकांक 508 गुणांकांनी कोसळले. शेअर बाजारातील शेअर्सचे व म्हणून संपत्तीचे एकूण मूल्य पन्नास हजार कोटीहूनही अधिक डॉलर्सनी आटले. 1929 साली याच ऑक्टोबर महिन्यात (23 तारखेला) शेअर बाजार असाच कोसळला होता त्यावेळी नव्वद सर्वसांमर्थ्य शेअर्सच्या किमतीचे स्टँडर्ड अँड पुअर उच्चांक 7 सप्टेंबरच्या कमाल 254 गुणांकावरून 29 ऑक्टोबरला 162 गुणांकापर्यंत ढासळले होते. व त्यानंतर चार वर्षे टिकलेली प्रदीर्घ मंदी आली. ती ऐतिहासिक ठरली आहे. तेव्हा असाच पुनः अनुभव येणार काय? अशीच घन मंदी येणार काय? असा प्रश्न सर्वसामान्यांना भेडसावत राहिला आहे. ही परिस्थिती सद्यःकालीन व अद्याप इतिहासकाळात जमा न झाल्याने अर्थवृत्तकारांशिवाय इतर तज्ज्ञांचे त्याकडे फारसे लक्ष गेलेले दिसत नाही. 1929 साली काय व का घडले याचा गीर्वासेत ते गढले असून तो इतिहास पुनः चाळवला जात आहे, त्यात डॉ. रविंद्र बात्रा² यांनी 1990 मध्ये प्रदीर्घ मंदी येणार असल्याचे भाकित केले आहे. त्यामुळे सामान्यांना ही भीती करकचत राहिली आहे.

या बाबतीत दोन प्रश्न सतावतात. एक, शेअरबाजाराचे कोसळणे हे आगामी आर्थिक मंदीचे लक्षण समजावयाचे काय? दोन, मंदी येऊ द्यावयाची नसेल तर, धोरण ठरविण्याच्या दृष्टीने, 1929 मध्ये जी दीर्घ मंदी आली त्याची कारणे कोणती होती? या प्रश्नांचा उद्‌हापोह या लेखात करावयाचा आहे.

2

9 ऑक्टोबरला शेअरबाजार का कोसळला हे अद्याप गूढ

अर्थसंवाद

* गांधी चौक, धारवाड

आहे. हल्ली संगणकाभारखी आधुनिक पळणवळणाची साधने सर्व जाणकारांना सारखीच उपलब्ध आहेत. त्यामुळे शेजाऱ्यापेक्षा एखाद्याला अधिक माहिती असते व तो मोठ्या प्रमाणात शेअर्स विकण्याला काढतो व त्यामुळे बाजार घसरला असे मानायला काही कारण नाही. बरे, न्यूयॉर्क शेअर बाजार सडिसहातास खुला असता अशी कोणती नवी माहिती फुटली की शेअर्सच्या किमती त्या दिवशी जवळजवळ 22.6 टक्क्याने आणि 1987 ऑगस्ट महिन्यामधील कमाल किमतीच्या मानाने 36 टक्क्याने गडगडल्या? इथे कोणताही तर्क चालत नाही. केवळ कळपवृत्तीचे, गर्दीचे मानसशास्त्र म्हणायला हवे. एखादा पळत सुटला. सगळेच पळायला लागले. धाबरून एकाने शेअर्स विकले, सगळेच विकायला धावले. बाजार कोसळणार असे एकाला वाटले, वणव्यासारखी ही भीती पसरली आणि गर्दीने खरोखरीच तो कोसळला.

वायदेबाजारास गेल्या 5-6 वर्षांत जुगाराचे स्वरूप आले होते. हे सर्वांनी ओळखले होते. रेगन सरकारने पैसावादाची कास घरली, ठराविक प्रमाणात पैशाचा पुरवठा वाढविण्याची द्रव्यनीती आचरली. गुंतवणुकीस प्रेरणा मिळावी म्हणून (भावफुगवटा घालविण्यासाठी कर वाढवावयाच्याऐवजी) कर कमी केले गेले; करसवलती दिल्या गेल्या. परिणामी राजकोषीय तूट वाढली. 1980 सालातील 7620 कोटी डॉलर्सवरून ती 1986 साली 22070 कोटी डॉलर्सपर्यंत वाढली. याचा फायदा घनवानांना झाला. घनवान अधिक श्रीमंत आले. याचवेळी परदेशी व्यापारात तूट येत होती. (निर्यातीपेक्षा आयात वाढत होती) परदेशी व्यापारी देशी 1982 तील 100 कोटीवरून 1987 त 15600 कोटी डॉलर्स इतकी अपेक्षित होती. यावर उपाय म्हणून व्याजाचे दर चढविले गेले. पण त्याचा उलट परिणाम असा झाला की परदेशी वित्तीय भांडवल (विशेषतः जपानचे) अमेरिकेत आले. ते शेअरबाजाराकडे वळले. पुढे डॉलरची आंतरराष्ट्रीय किंमत घटत गेली. जपानी येन व जर्मन मार्क महागत चालल्या. यातून परदेशी गुंतवणुकदार घाबरायला लागले. त्यांनी आपली वित्तीय गुंतवणूक काढून घेण्यास सुरुवात केली. व या गुंतवणुकीचा भार स्वदेशी बँकांना उचलायला लागला. पण त्यांना मर्यादा असल्याने पैशाची चणचण सुरू झाली. त्याची झळ लवकरच शेअरबाजारास लागली. वाढीव व्याजाच्या दरामुळे मंदी येणारी भीती वाटायला लागली व तो परिणाम शेअरबाजारात दिसून आला.

गेल्या 5-6 वर्षांत रोख्याने व्यवहार वाढले होते. किमती चढत होत्या. या व्यवहारात काही न करता बिनकष्टाचा-पैसा मिळत होता. शेअर्समध्ये गुंतवणे बँकांना फायद्याचे ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, ख. 12. अंक 3

वाटत होते. त्यांनी शेअर्सच्या व्यवहारात प्रमाणाबाहेर कर्ज दिली. वायदेबाजार हा जुगारी अड्डा बनला. तो कोसळणार असे पुष्कळांना वाटत होते. या वाटण्याचा स्फोट 19 ऑक्टोबरला झाला असावा.

तेजीच्या, भावफुगवटाच्या काळात सहज श्रीमंत होणे अवघड नसते. त्यासाठी बुद्धिमत्तेची वा धाम गाळण्याची फारशी गरज नसते. फक्त योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी असावे लागते. शेअर्सचे भाव वाढत होते. कर्ज मिळत होती. सट्टा खेळण्याची चलाखी दाखविली की पुरेसे होते. वायदेबाजारातील किमतीची वाढ पोकळ होती. अनाढ्याची रोकडत्व खुळखुळत होते. सगळीकडे हवा भरली जात होती. व हा फुगा फुटण्याचीच वाट होती.

शेअर्सच्या किमती वाढत असल्याने त्यापासूनची प्राप्ती घसरत होती. ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यात या प्राप्तीचा दर (डिविडेंडचे प्रमाण) न्यूयॉर्कमध्ये 2.6 टक्के इतका सरासरीने पडत होता. लंडनमध्ये तो 3 टक्के तर टोकियोत 0.5 टक्के इतका होता. याउलट शेअर्स खरेदीसाठी घेतलेल्या कर्जावर व्यक्तींना अनुक्रमे 16.5%, 15% व 5% व्याज भरावे लागत होते.³ करसवलतीमुळे व्याजाचा बोजा सुरुवातीला दुर्लक्षित झाला. पण या आतबड्याच्या व्यवहाराची झळ जेव्हा लागू लागली तेव्हा विक्रीच्या चाईगर्दीमुळे बाजार कोसळला.

3

अमेरिकेतील शेअरबाजार कोसळण्याचे खापर जपान्यांच्यावर फोडले जाते. व्याजाचा दर वाढल्याने जपानी कंपन्यांनी अमेरिकन सरकारी रोखात बरीच गुंतवणूक केली. याचा एक फायदा अमेरिकेला झाला तो असा की कमी केलेले कर, करसवलती, याचवेळी वाढता संरक्षण-खर्च यातून निर्माण झालेली राजकोषीय तूट जपान्यांनी केलेल्या रोखेखरेदीतून भरून निघाली. पण अमेरिकेची वाढती परदेशीय व्यापारी तूट, वाढती राजकोषीय तूट, डॉलरचे घटते भाव व येनचे वाढते मूल्य, शिवाय डॉलरचे येनमधील (1 डॉलर = 125 येन) मूल्य राखून ठेवण्याचे बड्यांचे फसलेले धोरण, वाढीव व्याजाचा दर यामुळे अमेरिकेतील आर्थिक परिस्थिती डळमळणार असे जपान्यांना वाटल्याने कदाचित्, पण प्रत्यक्षात तसे कारण स्पष्ट दिसत नसल्याने, अमेरिकनांच्या मते विनाकारण, जपान्यांनी अमेरिकन सरकारचे रोखे विक्रीस काढले. त्यामुळे त्यांच्या किमती निदान 10 टक्क्याने खाली आल्या. त्या भीतीने भीतीच जोपासली गेली. म्हणून अमेरिकन शेअरबाजार कोसळला त्याचे मूळ या जपानी कृत्यात पाहावयास हवे असे सांगितले जाते.⁴

अमेरिकन बँकांनी दक्षिण अमेरिकेतील देशांना बरीच कर्जे देऊ केली आहेत व ती बहुतेक बुडित ठरण्याची भीती नव्हे निश्चिती व्यक्त केली जाते. अशावेळी एखाद्या बँकेला पैशाची चणचण भासली, किंवा वसुलीचा त्रास नको म्हणून ती दुसऱ्या बँकेस हे कर्ज विकते. समजा, 100 कोटी डॉलर्सचे कर्ज असेल तर ती ते 40 कोटी डॉलर्सना विकते. म्हणजे 60 कोटी डॉलर्सचे नुकसान झाले. पण 40 कोटी डॉलर्स आज पदरात पडले असे तिचे समाधान असते. हे कर्ज जी बँक खरेदी करते तिला ते पूर्ण वसूल होण्याची त्यावर व्याज व हा व्यवहार करतानाचे कमिशन मिळेलशी खात्री असते. तिची गुंतवणूक फक्त 40 कोटी डॉलर्स असते. पण 100 कोटी डॉलर्सवर व्याज मिळेल अशी आशा असते. परंतु कालावधीने ही अपेक्षा उलटमळायला लागते. व ती बँक असेच तिसऱ्या बँकेस कर्ज विकते.

कर्जाचा असा दुख्यग व्यापार चाललेला आहे व त्यांनी अपेक्षित वसुलीची किंमत कमी होऊ लागली आहे. कर्जांच्या मूळ रकमेच्या पुढील टक्केवारीने कर्ज विकली गेली असल्याचे नमूद केले गेले आहे.⁵

देश	मे 1987 (टक्के)	नोव्हेंबर 1987
अर्जेन्टिना	58-60	33-37
ब्राझील	62-65	37-41
चिली	67-70	50-53
मेक्सिको	57-60	48-52
पेरू	14-18	2.7
व्हेनेझुएला	72-74	53.

याचा अर्थ बँकांनी वरील राष्ट्रांना दिलेली एकूण कर्जे 59 ते 62 टक्क्याने बुडित काढावी लागणार. कर्जांची कागदी रक्कम 41 हजार कोटी डॉलर्स असेल तर वसूल होणारी रक्कम फक्त 15 ते 17 हजार कोटी डॉलर्स एवढीच राहणार. बुडित होऊ घातलेल्या रकमाचे प्रमाण काही थोडे धोडके नाही.

बँकांच्या या बुडित होऊ घातलेल्या परदेशी कर्जांच्या परिणाम स्वदेशी कर्जे आवळण्यात, त्यावायी शेअर्सची विक्री होण्यात व शेवटी शेअरबाजार कोसळण्यात झाला असावा.

5

अर्थशास्त्रीय वाङ्मयात शेअरबाजारचे दोन तऱ्हेने महत्त्व सांगितले गेले आहे. कंपन्यांच्या खऱ्या आर्थिक परिस्थितीचे,

व त्यांच्या सुदृढतेवर असलेल्या विश्वासाचे तो प्रतिबिंब आहे. ज्या कंपन्यांच्या शेअर्सचे भाव चढ ती कंपनी उत्तम दुसरे असे की शेअरबाजारामुळे शेअर्सना रोकडत्व प्राप्त होते. (त्यांचा पैसा करता येतो), तसेच नवीन भांडवल उभे करता येते.

पण हे शास्त्र शेअरबाजार का कोसळला हे स्पष्ट करण्यास निरुपयोगी ठरले आहे.

बरे, बाजार म्हटल्या की खुली स्पर्धा गहीत असते. कोणताही एक व्यापारी किंवा गिऱ्हाईक त्यात प्रभाव पाडणारा असत नाही. पण न्यूयॉर्क शेअरबाजाराने हे गहीतकृत्य खोटे ठरविले. 11 ऑक्टोबरला म्युच्युअल व पेन्शन फंड कोऱ्ण्यांनी, बाजार उचडला तेव्हा, बरेच शेअर विकायला काढून दबाव निर्माण केला होता असे आता आढळून आले आहे. आपण शिकतो ते शास्त्र वेगळे (किंवा रुपेरी मनोऱ्यातले, स्वप्नादर्शी) आणि प्रत्यक्ष व्यवहार वेगळा हे पुन्हा एकदा शेअर बाजाराच्या कोसळण्याने सिद्ध केले आहे.

तेजीमुळे संपत्तीची किंमत असल्या ठिकाणी गेल्या दशकात एकदम वाढली. धनवानांना आपण आणखी श्रीमंत झाल्याचे आणवू लागले. एरवी जोखमीच्या वाटणाऱ्या शेअर्समध्ये पैसे गुंतवण्याकडे ते प्रवृत्त झाले. तुटीच्या अर्थसंकल्पामुळे सर्वत्र पैसा खुळखुळू लागला व तो ओघ शेअरबाजाराकडे वळला. शेअर बाजारातून पुष्कळांनी सुलभतेने पैसा केला. शेअर बाजार गेल्या 5-6 वर्षांत "जुगारी अमेरिकन" समाजाचे प्रतीक ठरला आहे. फुगलेले भाव (बांडगुळे) केव्हा तरी कोसळणार. ते 19 ऑक्टोबरला कोसळले. जशी श्रीमंती आली तशी ती नाहीशी झाली. पण ही विचारसरणी फारशी कुणाला रुचलेली नाही.

बाजार का कोसळला याचा शोध घेणारे सहा अभ्यास झाले. जवळजवळ तीन हजार छापील पाने यावर खर्च झाली. तरीही तो का कोसळला याचे नेमके उत्तर मिळालेले नाही.

6

भाऊगर्दीत एकाएकी धबराट फैलावते व बाजार कोसळतो. किंवा एकाएकी बाजार उतरल्याने धबराट निर्माण होते. ही दोन्ही परस्परावलंबी आहेत. पण शेअर बाजारातील ही धबराट किंवा किंमतीचे कोसळणे वास्तव व्यवहारावर किंवा वित्तीय व्यवहारावर आघात करतेच असे नाही. तो आघात होऊ नये म्हणून प्रयत्न करता येतो. व तो फेडरल रिझर्वने केलेला आहे.

19 ऑक्टोबरला शेअरबाजारातील किंमती मडमडल्या. पैशाची चणचण सुरू झाली. तांब्याच्या बाजारावर त्याचा परिणाम आढळला. एका दिवसात तांब्याच्या किंमती 8.5% ने उतरल्या. ही उतरंड इतरत्र पसरू नये, रोकडीची चणचण अर्थसंवाद

दूर च्याही यामाठी बोर्डाने सरकारी रोडे खरेदी केले. व्याजाचा दर कमी केला व रोकडत्व वाढवले.

न्यूयॉर्कचा शेअरबाजार बंद ठेवला तसा भिकागोचा बंद ठेवला गेला नाही. याचा परिणाम भीती सावरण्यात झाला.

शेअर बाजारातील घबराट वित्तीय बाजारात पसरली नाही. याचे एक द्योतक असे की, 19 ऑक्टोबरनंतरही कंपन्यांच्या " विलिनीकरण व संपादन " (merger and acquisition) या उद्योगात खंड पडलेला नाही. उलट तो कोसळण्याआधी त्याचे जे प्रमाण होते त्याहून ते वाढलेले आढळते. 1987 च्या पहिल्या तिमाहीत 2900 कोटी डॉलर्सचा व्यवहार झाला असता 1988 च्या पहिल्या तिमाहीत 3060 कोटी डॉलर्सचा घरात होता. शिवाय 8000 कोटी डॉलर्सचा व्यवहार होणार असल्याचे जाहीर झाले होते.

शेअर्सच्या किमती कमी झाल्याने स्वस्ताईने दुसऱ्या कंपनी खरेदी करून आपले आर्थिक साम्राज्य वाढविण्याची वृत्ती बळावलेली आहे. पुढील वर्षी नवीन राष्ट्राध्यक्ष यावयाचा आहे. विश्वस्त निर्धसंदधीचे त्याचे कायदे कसे असतील कोण जाणे या संशयागुळे या वृत्तीला गती मिळालेली आहे. अशा खरेदीच्या व्यवहारासाठी बँकांनी कर्ज देऊ केली आहेत. व्यापारी व गुंतवणूक करणाऱ्या अशा दोन्ही प्रकारच्या बँकांचा यात समावेश आहे. वास्तविक ज्या कंपन्या विकत घेतल्या जातात त्यांचे शेअर्स कवडीमोल दर्जाचे. (junk bonds) पण अशा शेअर्सवरही या बँका कर्ज देऊ लागलेल्या आहेत. दक्षिण अमेरिकेतील कर्ज बुडू घातलेली कृषे, व इंधन ही क्षेत्रे अस्थिर बनत चाललेली, अशा वेळी नफा होण्याचे एक नवे क्षेत्र त्यांनी हुडकले आहे. अनेकदा बँका आधी सगळ्या शेअर्सवर कर्ज देतात. त्यातून स्वतः किती प्रमाणात कर्ज थावण्याची हे ठरवून उरलेले ते दुसऱ्या बँकांना विकतात. व्यवस्थापन शुल्क व व्याज यांची या बँकांना होणारी मिळकत व दुसऱ्या बँका किती प्रमाणात व कोणत्या अटीवर ही कर्जे देऊ इच्छितात व त्यात येणारा खर्च यातील फरकावरून किती निव्वळ प्राप्ती होईल याचा अंदाज घेऊन कर्जाची विक्री केली जाते. मूळ रकमेच्या 75 ते 95 टक्के दराने ही कर्जे विकली जातात असे दिसते.

बँकांना बचत थोडा करण्याचा खर्च सहा टक्के पध्दती. ' विलिनीकरण व संपादन ' या व्यवहारात, त्यातील जोखमीमुळे, त्यांना दहा टक्के प्राप्ती होते. या प्राप्तीच्या आशेने अशा कर्जाचा व्यापार बँका करीत आहेत.

दक्षिण अमेरिकेस कर्ज देताना बँकांना लोभ सुटला होता. पण आता या कर्जातून नुसता पैसा अडकून पडला आहे असे ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

नवे तर तो बुडण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. हीच स्थिती " विलिनीकरण आणि संपादन " या दृष्ट्या दिलेल्या कर्जाची (आज नफा दिसत असल्या तरी) येणार आहे अशी भीती व्यक्त केली जात आहे.

अमेरिकन बँकांनी आपल्या मूळ शहाजोग व्यवहार सोडून नफ्याच्या लोभाने जो हा जोखमीचा सट्टेबाजीकडे झुकलेला व दीर्घ दृष्टीने आतबट्ट्याचा उद्योग सुरू केला आहे त्यामुळे वित्तीय व्यवस्था इळमळीत बनली आहे. याचेच प्रतिबिंब शेअरबाजारावरील चढउतारावर पडले आहे. ही वित्तीय संरचना कशी सुधारावी, वृद्ध पायावर पुन्हा कशी उभारावी याकडे अद्यपि कुणाचे लक्ष कसे गेले नाही याचे आश्चर्य व्यक्त केले जात आहे.⁷ शेअरबाजार की कोसळता याचा सखोल अभ्यास केला गेला असता तर त्याचे कारण बिघडलेली, इळमळती वित्तीय व्यवस्था हे आहे हे सत्य कदाचित उघडकीस आले असते.

7

अर्थव्यवस्थेत उत्पादन (वस्तुगत प्राप्ती), ते ठरविणारे घटक म्हणजे गुंतवणूक, यंत्रोद्योग, (धरे, इमारती यांचे) बांधकाम, माल साठे घातून होणारी गुंतवणूक, (टिकाऊ व नाशवंत वस्तूंचा) उपभोग, रोजगार व किमती घातून चढउतार होत आलेले आहेत. खुल्या अर्थव्यवस्थेत चार प्रकारचे चढउतार आढळलेले आहेत. हे 40 महिन्यांची किचिन कालचक्रे, 9-10 वर्षांची व्यापारी कालचक्रे, 16 ते 20 वर्षांची बांधकाम कालचक्रे, 50-60 वर्षांचा दीर्घकालीन काल (Trend) यासारखे सातत्याने उघड करण्यात आलेले आहे. या कालचक्रांचा सखोल अभ्यास होत आलेला आहे. मंदीची वेळीगुळे झाले अधिक लागत असल्याने त्यांची घनता, व्यापकता समजून घेण्याचा प्रयत्न होत आहे. व्याप्तीच्या दृष्टीने पाहिल्यास पुढील मंद्या दीर्घ होत्या असे आढळते.⁸

सन	मंदीचा काळ (महिने)
1873-79	65
1882-85	38
1892-94	17
1907-08	13
1920-21	18
1929-33	45

अलिकडच्या काळात 1937-38, 1953-54, 1973-75 ही मंदीची वर्षे आहेत. घनतेच्या दृष्टीने 1929-33 ची मंदी सखोल असून तिची तुलना 1873-78 च्या मंदीशी होऊ शकेल. भावघटीचा विचार करता 1929-33 ची तुलना 1920-21 च्या भावघटीशी केली जाते. पण 1920-21 ची

मंदी 1929-33 इतकी पसरली नाही. 1920-21 व 1928-30 असे दोन कालखंड घेतले तर पुढील टक्केवारीने बदल झालेले दिसून येते.⁹

(वस्तुगत) काही घटकांतील बदल (टक्के)

घटक	1919-21	1928-30
स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न	(-) 3.5	3.4
उपभोग	(+) 11.6	(+) 0.2
स्थूल गुंतवणूक	(-) 30.7	(-) 27.8
स्थूल गुंतवणुकीच्या बदलात भाग	100	100
माल साठे	89	0
बांधकाम	(-) 9	82
यंत्रोद्योग	20	18

1919-21 व 1928-30 या दोन कालखंडांचा विचार केला तर स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलाचे प्रमाण दोन्ही कालखंडात सारखे आहे. उलट स्थूल गुंतवणुकीच्या बदलाचे प्रमाण 1919-21 च्या कालखंडात जास्त आहे. 1919-21 च्या कालखंडातील बदलात मालसाठ्यातील बदलाचे तर 1928-30 च्या कालखंडात बांधकामाच्या गुंतवणुकीच्या बदलाचे प्रमाण अधिक प्रभावी होते. कोणत्या प्रकारच्या गुंतवणुकीत बदल झाल्याने मंदी आली हे पाहून समजावे. बांधकामावरील गुंतवणुकीची सालोसालची रेखाकृती काढली (ती इथे दाखवलेली नाही) तर 1916 पासून 1919 पर्यंत व 1928 पासून 1930 पर्यंत तीव्र उतार दिसून येतो.¹⁰ 1900-1918 व 1918-1934 असे बांधकामाच्या कालचक्राचे काल होते.

1929 ची मंदी सधन, सर्वव्यापी, व तीव्र होती. वरवर पाहता ऑक्टोबर 1929 चा शेअरबाजार कोसळल्यानंतर आली असे वाटते. पण ते तेवढे खरे नाही.

8

1929 ची घसरण एकदम आली नाही असे दाखवता येते. औद्योगिक उत्पादन जून 1929 पासून सारखे कमी होत होते. या उत्पादनाचे सूचकांक 127 पासून ऑक्टोबर 1929 त 117 तर डिसेंबर 1929 त 99 वर येऊन ठेपले होते. म्हणजे ते सहा महिन्यात 28 गुणांकानी घटले होते. 1920 ची धसर याहून बरीच कमी तीव्र होती. त्या वेळी सहा महिन्यात सहा गुणांकानी घट झाली होती. मोटारीच्या उत्पादनात मोठाली गुंतवणूक होती. मोटारीचे

उत्पादन मार्च 1929 त 6,60,000 मोटारी इतके होते. ते घटत घटत डिसेंबरात (1929) 92,5000 वर येऊन पोहोचले. राहत्या घरांच्या बांधकामातील गुंतवणुकीचा उतारा 1925 मधील 521.8 कोटी डॉलर्सवरून 1929 मध्ये 300 कोटी डॉलर्सपर्यंत सरधा कमी होत आलेला होता. राहती घरे जखरीपेक्षा जास्त बांधली गेलेली होती. व त्यांची भाडी कमी होत होती. घरभाड्यांचे सूचकांक 1925 मधील 167.4 वरून 1929 त 153.7 वर उतरले होते. घरांची भाडी उतरणीकडे चांगट (sticky) असतात हे लक्षात घेतल्यास ही घट काही कमी मानता येत नाही.

डोक किमतीचे सूचकांक (1922=100) 1929 पूर्वीच कमी होत गेल्याचे आढळते. 1925 पासून सगळ्या डोक किमतीचे सूचकांक 107.0 वरून 1929 मध्ये 98.6 वर उतरले तर बिगरकृषि मालाचे सूचकांक 114.8 वरून (1928 चा थोडा अपवाद वगळता) सतत 105.6 पर्यंत घटत गेलेले आढळते.¹¹ याचा अर्थ शेअरबाजार कोसळला म्हणून उतार सुरू झाला नाही तर वास्तव व्यवहारातील उतारांची प्रतिक्रिया शेअरबाजारातील कोसळण्यावर झाली असे म्हणता येईल. म्हणजे शेअरबाजार कोसळण्याची कारणे ही वेगवेगळी शोधायला हवीत. या दोन्हीची सांगड बसेलच अशी खात्री देता येणार नाही.

9

1929 मध्ये शेअरबाजार कोसळला याचे कारण तत्पूर्वी तो बराच फुगत आला होता व त्यातील हवा केव्हातरी कमी होणार होती असे डेटा येते. मे 1924 मध्ये न्यूयॉर्क टाइम्सचा 25 औद्योगिक कंपन्यांच्या शेअर्सच्या भावांचा सरासरी सूचकांक 106 होता. तो 1927 त 245 तर 1928 त 331 वर येऊन ठेपला होता. तो 1929 त आणखी चढत होता.¹² काही कंपन्यांच्या शेअर्सचे भाव चढण्याला सट्टेबाजीव्यतिरिक्त दुसरे कारण नव्हते. तेजीच्या या काळात नव्या नव्या कंपन्या निघाल्या, त्यांचे शेअर्स विकले जाऊ लागले. या शेअर्सपासून प्राप्ती किती होणार याचा विचार मागे पडून त्यांच्या व्यापारात किती नफा होणार हा विचार प्राधान होता. बँकांकडे व काही मोठ्या कंपन्यांकडे इतकी शिल्लक होती की, ती तिचा फायदेशीर उपयोग करून घेण्यासाठी शेअरबाजाराकडे वळविली गेली. काही उद्योगी कंपन्यांनी हा पैसा उत्पादनासाठी न वापरता शेअरबाजारातील वाढत्या भावाचा लाभ मिळविण्यासाठी उपयोगात आणली. कर्ज काढून शेअर्सचा व्यापार करण्याकडे प्रवृत्ती वळली. अडत्यांना दिलेल्या कर्जाची वाढ हे सट्टेबाजीचे द्योतक मानले तर ही कर्जे 1921 तील 8.10 कोटी डॉलर्सवरून 1929 त 250 कोटी डॉलर्स इतकी वाढली

अर्थसंवाद

होती. यावरून या सट्टेबाजीच्या प्रमाणाची कल्पना यावी. या कर्जावरील व्याजाचा दर 1229 त 12 टक्के होता. त्यापासूनचे डिव्हिडंडरूपाने येणारे उत्पन्न केवळ 1 ते 2 टक्के पडत होते. पण ही तूट वाढत्या किंमतीने भरून येईलशी हवा होती. या किंमती खाली येतील अशी भीती वाटत होती. पण कर्जे सहज मिळत असल्याने बेपर्वाई वाढली होती. हा डळमळता डोलारा कोसळण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. मालव्रेथ यांनी 23 ऑक्टोबर 1929 पूर्वी काही महिने घडलेल्या तारीखवार घटना टिपल्या आहेत आणि शेअरबाजारातील सट्टेबाजी व (शेअर्सच्या खऱ्या प्राप्तीचा विचार न करता केवळ किंमतीचा विचार करून) बँकांनी आडत्यांना दिलेली कर्जे म्हणजे दुवळा केलेला वित्तीय बाजार हे कोसळण्याचे कारण आहे असे प्रतिपादिलेले आहे.

थॉमस विल्सन यांना शेअरबाजार सट्टेबाजीकडे झुकला होता असे वाटत नाही. त्यांच्या मते 1922 पासून उद्योगातून जी भरभराट येत होती त्याचे प्रतिबिंब शेअरबाजारातील किंमती चढण्यात पडले होते. सामान्य शेअर्स खरेदी करण्यातील जोखीम कमी झाली होती. किंमती चढल्याने प्राप्ती जेवढी कमी व्हावी तेवढ्या प्रमाणाने ती कमी झाली नव्हती. काही नवे अडत्ये सट्टेबाजी करीत होते, नाही असे नाही. पण त्यांचे प्रमाण प्रभाव पडण्याइतके नव्हते. म्हणून सट्टेबाजी हे कारण त्यांना अतिशयोक्ती वाटते.

परंतु पोखरलेला वित्तीय बाजार हे कोसळण्याचे कारण असेल व सट्टेबाजीमुळे तो पोखरला जात असेल तर कोसळण्याचे कारण सट्टेबाजी हे अधिक संयुक्तिक वाटते. मालव्रेथ यांनी रोजच्या रोज या बाजारात कशा घटना घडल्या, घालमेल, भीती, गोघ्न व घबराट कशी आली याचे सविस्तर वर्णन केले आहे व ते अधिक पटण्याजोगे आहे.

किंडलबर्गर यांनीही उत्पादन व उपभोग यावर वेचली जावयाची बचत शेअर्स खरेदी करण्यासाठी वळवली गेली, व त्यापायी कर्जे वाढत गेल्याने घबराट व कोसळणे आले असे म्हटले आहे. पतव्यवस्थेतील अस्थिरता हे कोसळण्याचे कारण त्यांनी दिले आहे.

1929 व 1987 या वेळाचा अनुभव पाहिला तर बँकांनी अनुत्पादक पोकळ व लोभाने दिलेल्या कर्जांमुळे पोखरलेला वित्तीय बाजार, शहाजोग व्यवहाराचा घोपट मार्ग सोडून सौदेबाजीकडे बँकांनी वळवलेला व त्यामुळे बिघडलेला, डळमळता पतव्यवहार यामुळे शेअरबाजार कोसळला हे येथवरच्या विवेचनावरून स्पष्ट झाले असावे.

वित्तीय बाजार (सौदेबाजीने) डळमळणारा नाही हे पाहणे हाच यावर उपाय ठरतो. मग 1929 त तसा प्रयत्न केला ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, पृ. 12, प्रक 3

गेल्या नाही काय? मध्यवर्ती द्रव्यनियंत्रणाधिकार्यांना (फेडरल रिझर्व्ह बोर्ड) यांचेपुढे पैशावर नियंत्रण आणावयाचे तीन उपाय होते. एक, सरकारी रोखे विक्रीस काढणे; दुसरा, वटाव दर वाढविणे; तिसरा, नैतिक दबाव आणणे. सरकारी रोखे विक्रीस काढण्यास बोर्डकडे त्यांचा तेवढा साठाच नव्हता (तो आधीच विकला गेला होता). वटावदर/ व्याजाचा दर वाढविल्यास व्यापारी उद्योगास लागणारा अस्सल पतपुरवठा कमी पडेल व मंदी येईल अशी त्यांना भीती होती आणि नैतिक दबावाला बँका बेमुर्खेपणे जुमानत नव्हत्या. याहून पतपुरवठ्यावर नियंत्रण आणावे अशी द्रव्यनियंत्रणाधिकार्यांची इच्छाच नव्हती असे दिसते. 2 फेब्रुवारी 1929 च्या एका फतव्यात बोर्ड म्हणते, "सट्ट्यात्मक हेतूसाठी कर्जे देण्याकरिता किंवा ती राखण्याकरिता सभासदांना (व्यापारी बँका) पुनर्वटावाच्या सवलतीचा लाभ घेता यावयाचा नाही. फेडरल रिझर्व्ह बँक जोवर गोवली जाणार नाही तोवर सभासद बँकांच्या कर्जे देण्याच्या प्रथेत ढवळाढवळ करायचा अधिकार घेण्याची बोर्डाला कोणतीही इच्छा नाही." 7 फेब्रुवारीच्या आणखी एका फतव्यात बोर्ड म्हणते, "व्यापारी उद्योगास लागणाऱ्या पतीच्या पुरवठ्यात काही अडथळा येतोय असे बोर्डाला वाटले तर त्यावर परिणामकारक उपाय योजणे बोर्डाचे कर्तव्यच आहे. अशावेळी सट्ट्यात्मक हेतूने दिलेल्या कर्जात वाढ होऊ नये म्हणून बोर्ड, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे, योग्य ती कारवाई करेल." याचा अर्थ सट्ट्यात्मक हेतूने दिलेल्या आजच्या कर्जाचा विचार करणार नाही तर या कर्जात पुढे वाढ होऊ लागली तर त्याचा विचार तेव्हा करेल असा होतो. चालू सौदेबाजीला आळा घालायची बोर्डाची इच्छा नव्हती हे उघड आहे.¹⁵

सौदेबाजीने, अनुत्पादक कर्जे देऊन वित्तीय बाजार खिळखिळा होत राहणार नाही हे पाहणे द्रव्य नियंत्रणाधिकार्यांचे कर्तव्य आहे. सरकारी दडपणामुळे या कर्तव्यात कुचराई होणार नाही, देशीपरदेशी कर्जावर वेळीच नियंत्रणे येतील, कर्जाबाजी होणार नाही व दिरंगाईमुळे नियंत्रण हाताबाहेर जाणार नाही याची दक्षता द्रव्यनियंत्रणाधिकार्यांनी घ्यायला हवा हा या कोसळण्यापासूनचा शिकवण्याचा धडा आहे.

-10-

1929 नंतर आलेली मंदी तीन साडेतीन वर्षे टिकली. मार्च 1933 हा मंदीकडून आर्थिक प्रगतीकडे झुकणाऱ्या वळणाचा महिना म्हणून नमूद केला गेला आहे. या मंदीची गुंतागुंतीची अनेक कारणे आहेत. एकच एक प्रमुख असे

कारण सांगता यावयाचे नाही. काही कारणांचा तेंवढा इथे उल्लेख करतो.

बाजार कोसळण्याचा परिणाम विश्वास हादरण्यावर होतो. असा विश्वास हादरल्याने मंदी आली असे म्हटले जाते विश्वास तत्कळ हादरण्याचा या मंदीशी कितपत संबंध आहे याबद्दलची चर्चा टेमिन यांनी केली आहे.¹⁶ तात्काळीन वृत्तपत्रीय लिखाणावरून त्यांनी असे दाखवून दिले आहे की शेअरबाजार कोसळला तर तो लवकर सावरेल (पूर्वी 1920-21त घडले तसे) अशीच त्यावेळी सर्वत्र भावना होती. परंतु 1930 साल उलटले तरी जेव्हा औद्योगिक-आर्थिक प्रगती सुरू होण्याची लक्षणे दिसेनात तेव्हाच हा विश्वास खचाखल मुरूवात झाली. 1929 च्या ऑक्टोबरात नव्हे.

एकूण प्रभावी मागणी (गुंतवणूक + उपभोग + सरकारी विनियोग + निर्यात) कमी झाल्याने मंदी येते. सात खासगी गुंतवणूक ही स्वायत्त असल्याने तिच्यात घट झाल्याने मंदी येते. पण टेमिन यांच्या मते 1930 त गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी झाले म्हणून मंदी आली नाही. गुंतवणूक कमी झाली ती प्रामुख्याने बांधकामाच्या उद्योगात. राहत्या घरांचा पुरवठा वाजवीपेक्षा वाढला म्हणून. पण बांधकामातील मंदीची मुरवात 1925 सालीच सुरू झालेली होती व तिचा 1930 च्या मंदीशी तत्कळ संबंध लावता यावयाचा नाही. टेमिन यांच्या मते एकूण उपभोगाचे प्रमाण एकदम घटले (ज्याचे कारण स्पष्टपणे सांगता यावयाचे नाही अशा प्रमाणात घटले) म्हणून मंदी आली. शेअरबाजारात शेअर्सचे भाव घसरल्याने एकूण संपत्तीचे मूल्यही ढासळले. उपभोगाचा संबंध वेळळ चालू प्राप्तीशी नसून तो संपत्तीशी जोडलेला असल्याचे सांगितले जाते. हे संपत्तीचे मूल्य ढासळल्याने उपभोगावरील विनियोग घटला व म्हणून मंदी आली असे टेमिन यांना वाटते.

परंतु संपत्तीची मोजदाद मिळत नाही. एकूण संपत्तीत शेअर्सचे प्रमाण किती होते व एकूण उपभोगात घनवस्तूंच्या उपभोगाचे प्रमाण किती होते हे टेमिन यांच्या विवेचनात स्पष्ट झालेले नाही. उलट चालू प्राप्तीशी तुलना करता उपभोगाचे - बिन टिकाव वस्तूंच्या उपभोगावरील विनियोगाचे प्रमाण वाढलेलेच आढळते. यामुळे उपभोगावरील विनियोग कमी झाला म्हणून प्राप्ती कमी झाली नाही तर प्राप्ती कमी झाली म्हणून उपभोगावरील विनियोग कमी झाला असे प्रतिपादणे अधिक संयुक्तिक वाटते.

गुंतवणूक ही नवमवीन रीती अंमलात आणल्याने होत असते. या नव्या रीती गुंजक्याने येतात. व त्या अंमलात येण्याच्या प्रमाणात फेरफार होत असल्याने गुंतवणीत चढउतार होत असतात. यातून मोठाले चढउतार होत

राहतात. तसेच आर्थिक व्यवहारात इतर प्रकारचे चढउतार होत राहतातच. आता हे सगळे उतार (अपघाताने) एकाच वेळी आले की मंदीचे दीर्घत्व अनुभवास येते. 1929-33 मध्ये असा अनुभव आला व मंदी घन ठरली असे शुम्पीटर यांना वाटते. पण या एकाच अनुभवातून सिध्दांत प्रतिपादणे कितपत योग्य होय असा संशय व्यक्त केला जातो.

1929-33 चे पैशासंबंधीचे चुकीचे धोरण मंदीला कारणीभूत ठरले असे मिल्टन फ्रीडमनसारखे पैसावादाचे अग्रणी मानतात. या काळात पैशाचा साठा कमी झाला म्हणून मंदी आली असे त्यांना वाटते. रोकड व बँकाकडील ठेवी (चालू व मुदती) गिळून एकूण पैसा (पैसा) 1929 मधील 4620 कोटी डॉलर्सवरून 1933 मध्ये 3080 कोटी डॉलर्स झाला. त्यांच्या मते पैशाचा आणि प्राप्तीचा कार्यकारणी निकटचा संबंध आहे (त्यांचे हे मत 1867 ते 1960 या काळातील पैशाच्या अमेरिकन इतिहासावर आधारलेले आहे). पैशाचा पुरवठा द्रव्यनियंत्रणाधिकाऱ्यांच्या हाती आहे, अर्थव्यवस्थेबाहेरून होणारा आहे. त्यात जसा फेरफार होईल, तसे प्राप्तीत चढउतार होतात असे अर्थमितीच्या साहाय्याने त्यांनी प्रतिपदिले आहे. 1929-33 साली पैशाचा आवश्यक तितका पुरवठा केला गेला नाही, उलट तो कमी केला गेला, म्हणून मंदी आली / येते. असा त्यांचा सारांश आहे. परंतु पैशाला मागणी नसल्याने, बँकाकडून गिळणाऱ्या कर्जांना (उत्पादन, व्यापार वाढविण्यास) मागणी नसल्याने पैशाचा पुरवठा होऊ शकत नाही हे पैसावादी नेमके लक्षात घेत नाहीत. नफ्याची आशा असल्याशिवाय, प्रभावी मागणी असल्याशिवाय उद्योग व गुंतवणूक वाढू शकत नाही हे पैशाच्या इतिहासाकडे पुरवठ्याच्या बाजूने पाहिले गेल्याने त्यांच्या ध्यानात आलेले दिसत नाही. पैशाच्या पुरवठ्याला किंमतीनी भागले की वास्तव पैशाचा साठा कळतो. हा वास्तव पैशाचा साठा 1929 च्या मानाने 1930 व 1931 मध्ये कमी झालेला नाही असे दिसून आले आहे. वास्तव पैशाचा साठा जर कमी झाला नाही तर तर उत्पादन, रोजगार का घटला? या प्रश्नाचे उत्तर पैसावादाने दिलेले नाही.

पैसावादी मुळात खासगी अर्थव्यवस्था स्थिरतेकडे झुकणारी असून द्रव्यनियंत्रणाधिकाऱ्यांच्या अनिच्छेमुळे किंवा प्रशासन तंत्रातील त्रुटीमुळे पैशाच्या पुरवठ्यावर दृढ नियंत्रण ठेवण्यातील दिरंगाई, अपयश, किंवा निष्क्रियता यातून अस्थिरता निर्माण होत असते असे समजतात. याउलट केन्सवादी अर्थव्यवस्था मुळात अस्थिर असून प्रभावी मागणीच्या कुशल व्यवस्थापनाने (विशेषतः राजकोषीय धोरण आखून गुंतवणुकीचे सामाजीकरण करून) ती स्थिर राखता अर्थसंवाद

येते असे मानतात व तसा अलीकडे 15-20 वर्षे अनुभवही आलेला आहे.

हे दोन्ही विचार कमकुवत आहेत, पतपुरवठ्यातील अस्थिरता, बँकिंग व्यवस्थेतील दुर्बलता आणि कर्जे बुडाल्याने पत-व्यवस्थेला येणारी गलितता धाकडे ते दुर्लक्ष करतात. असे किंडलबर्गर यांना वाटते. कर्जे अडकून पडल्याने बँका जेव्हा हतबल होतात तेव्हा मध्यवर्ती द्रव्यनियंत्रणाधिकार्यांनी त्यांना शेवटचा आधार दिला पाहिजे, अंतिम धनको वनले पाहिजे. (Lender of Last Resort); आपले हे कार्य द्रव्यनियंत्रणाधिकारी पार पाडीत नाहीत म्हणून मंदी येते असे किंडलबर्गर सांगतात आंतरराष्ट्रीय वित्तीय व्यवस्थेतही अंतिम धनको सोडला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

म्हणजे किंडलबर्गरही या प्रश्नाकडे पुरवठ्याच्या बाजूने पाहतात. मंदीत प्राप्ती कमी आल्याने कर्जाचा बोचा वाढत असतो. अशावेळी कर्जे स्वस्त केली तरी आणखी कर्जे कोण घेईल? किंवा सर्वत्र उदासीनताच असल्याने, मागणी मरगळलेली असल्याने उत्पादन, गुंतवणूक वाढविण्यास व त्यासाठी पतव्यवस्थेचा उपयोग करून घेण्यास कोण धजेले? खासगी गुंतवणुकीचे प्रमाण घटले असता सार्वजनिक गुंतवणुकीने ती चेतवावयास हवी. म्हणजे वॉरन अँकलम यांचा शब्दप्रयोग वापरून असे म्हणावयास हवे की अशावेळी अंतिम धनकोची नव्हे तर अंमिल ऋणकोची खरी गरज आहे.

1929-33 च्या मंदीला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरता, आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील चुका, ब्रिटनचे सुवर्णपरिमाण्युगारून देणे, फ्रान्सने केलेला सोन्याचा साठा इत्यादि गुंतागुंतीची अनेक कारणे आहेत. सगळ्या कारणांची इथे चर्चा केलेली नाही. शेअरबाजार कोसळण्याचा व पतपुरवठ्याचा आणि पैशाच्या साठ्याचा व मंदीचा कितपत संबंध राहिला एवढ्यापुरते कारणांचे हे विवेचन मर्यादित ठेवले आहे.

-11-

1987 च्या शेअरबाजार कोसळण्याने वास्तव अर्थव्यवहारावर कोणते परिणाम झाले/होतील हे आताच सांगणे अवघड आहे. मंदी येणार, येणार असे म्हणत राहिल्यास ती आलीच तर भविष्यवादी म्हणून भिरवायला हरकत नाही.

असे भविष्य डॉ. रविंद्र बात्रा यांनी 1987 साली आपल्या "द ग्रेट डिप्रेसन ऑफ 1990" या पुस्तकात केले आहे. हे पुस्तक ऑक्टोबरच्या आधीच प्रसिध्द झाले आहे. पण त्यात ऑक्टोबरच्या कोसळण्याचे भाकित नव्हते. उलट "1987 त शेअरबाजारात तेजी येतच राहिल पण ती 1986 तील वाडीच्या प्रमाणाने कमी राहिल" असेच त्यांचे भाकित ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

होते. एवढ्यावरूनच अर्थव्यवस्थेचे भविष्य वर्तवणे किती फसवे आहे हे समजून यावे.

भविष्याचा आधार मार्गील इतिहास असतो व मागे घडले तसेच पुढे घडत राहणार अशी हेकट खात्री असते. इतिहासाच्या पुनरावृत्तीवर त्यांचा सगळा भर असतो. बात्रा यांचे 1990 च्या मंदीचे भाकित असेच आर्थिक इतिहासावर आणि ऐतिहासिक नियतीवादावर आधारलेले आहे. त्यांच्या गते 1780, 1840, 1870, व 1930 अशा चार प्रदीर्घ मंदा येऊन गेल्या. वीस टक्क्याहूनही अधिक वेकारी असलेला काळ हा दीर्घ मंदांचा काळ होय असे त्यांनी म्हटले आहे. दर तीस वर्षांनी अशा मंदा येतात/यावला हव्यात. पण तो काळ जर चुकला (उ. 1810, 1900) तर त्यापुढील तीस वर्षांनी येणारी मंदी ही अधिक तीव्र व भयाण वनते. 1930 नंतर 1960 साली यावयाची मंदी चुकल्याने 1990 साली सधम मंदी येईल असे बात्रा सांगतात.

चढउतारांची चक्रगती अटळ आहे. ही चक्रगती केवळ आर्थिक व्यवहारापुरती मर्यादित नाही तर एकंदर मानवी समाजाच्या स्थित्यंतरात अशी चक्रगती असल्याचे ते नमूद करतात. त्यांच्या गते (हे त्यांचे मत डॉ. प्रभातरंजन सरकार यांच्या प्रमेयावर आधारलेले आहे) चार अवस्थायुक्त मानवी समाज फिरत राहतो. जंगली-श्रमिक-योद्ध्यांचे- बुद्धिमंतांचे - परिग्रही, संपत्ती साठविणाऱ्या लोकांचे अशी चार परस्परामागून येणारी ही युगे आहेत. आजचे युग संपत्ती साठविणाऱ्या लोकांचे आहे. या परिग्रही युगाने आता टोक माठले आहे. (संपत्तीच्या केंद्रकरणाने सीमा माठली आहे) व त्याचा शेवट जवळ आला आहे. यातून उद्भवणार आहे योद्ध्यांचे, बलाने शिस्त निर्माण करणाऱ्यांचे युग. एकामागून एक येणाऱ्या सामाजिक बदलांच्या या युगांचे चक्र सतत चालू असते. हे इतिहासाने दाखवून दिलेले सत्य आहे. ही ऐतिहासिक नियती आहे व ती चुकविता येणारी नाही.

समान बदलाच्या या चक्रनेमिकमात सध्या कोणती अवस्था आहे हे त्याकाळी त्या समाजात कोणता वर्ग प्रभावी आहे यावरून ठरते. सध्याचा भांडवलशाही युगात उत्पादक साधने धनवानांच्या हाती असल्याने तो प्रभावी बनलेला आहे. या प्रभावी परिग्रही समाजाचा उत्कर्षाकर्ष पैशाच्या पुरवठ्याशी निगडित आहे. भांडवलशाहीत पैशाचा आणि संपत्तीचा निकटचा संबंध आहे. नव्हे, ती जवळजवळ समनार्थीच होत. धनवान वरिष्ठ आहेत आणि संपत्ती व पैसा ही जोडीनेच बदलतात. त्यामुळे सगळ्या सामाजिक चल घटकांचे आणि अर्थव्यवस्थेचे निर्धारण प्रामुख्याने पैशाचा पुरवठाच करीत असला पाहिजे हे उघड आहे. प्रधान चल घटक इथे पैसाच आहे.

1770 ते 1970 या दोनशे वर्षांचा अमेरिकेचा या प्रघन चल घटकातील -- पैशाच्या पुरवठ्यातील चढउतारांचा, त्यातील वाढीच्या वेगातील चढउतारांचा इतिहास पाहिला तर काही ठराविक कालांतराने तो शिखर किंवा तळ गाठतो असे डॉ. बाबा यांना आढळे.

पैशाचा पुरवठा अर्थव्यवस्थेबाहेरून होतो असेबाबा समजतात. अर्थव्यवस्थेबाहेरच आणखी दोन घटक ते घेतात. ते म्हणजे कायदे व नियम आणि भावफुगवटा. या तिन्हीत एकसारखी चक्रगती असल्याचे बाबा यांना इतिहास सांगतो. संपत्तीच्या केंद्रकरणाचाही ते विचार करतात. या सगळ्यांची शिखर व तळ गाठलेली दशके (साल नव्हे) पुढीलप्रमाणे होती.

1. पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीचा, भावफुगवट्याचा दर सौम्य; विनियंत्रण.
2. औद्योगिक केंद्रीकरणत तीव्र वाढ.
3. मोटारवाहनांच्या उद्योगात सर्वाधिक नफा. सर्वसाधारणपणे तंत्रधन उद्योगांची तीव्र वाढ.
4. बँकांच्या फायद्याचे प्रमाण सुमार.
5. परदेशी बाजार घटल्यामुळे आणि शेती-उद्योग नरम कोळसा-उद्योग कमी मिळत गेल्याने शेती-उद्योग नरम कोळसा-उद्योग विपन्नावस्थेत. कापड, पादत्राणे, जहाज व रेल्वेरस्तेहे उद्योग मंदीत. तसेच ऊर्जेच्या किंमतीत उतार.
6. शासनाची वृत्ती व्यापारोद्योगास अनुकूल व कामगार-वर्ग विरोधी. पैशाचा धोरणावर भर.

दशके (सुरुवातीचे वर्ष)	तळ	पैशाच्या पुरवठ्या- तील वाढीचे प्रमाण %	भावफुगवट्याचे प्रमाण %	कायदा/नियमांची संख्या	वरच्या 1% लोक-संख्येच्या हाती असलेल्या संपत्तीचे प्रमाण
1770		150.0	50.6	16	-
1800	1790	53.1	(-)10.9	7	-
		123.3	13.2	10	-
1830	1810	25.4	11.6	7	21.0
		84.1	1.0	9	-
1860	1840	48.3	(-)16.8	5	-
		129.7	47.4	18	24.0
1910	1870	64.0	(-)18.9	10	27.0
		155.4	53.3	57	-
1940	1930	28.2	(-)24.8	48	36.2
		163.4	56.3	80	30.6
1970	1960	97.2	10.2	73	27.4
		170.1	64.8	125	24.3

(संदर्भ : बाबा पृ. 118, 188, 197-213)

शिखर गाठलेल्या काळात पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीचे प्रमाण भावफुगवट्याचे प्रमाण, कायदा व नियमांची संख्या वाढती असते. ही मंदी येण्याची लक्षणे होत.

1920 च्या दशकांनंतर 1930 त मंदी आली. 1920 च्या दशकातील परिस्थिती 1980 च्या दशकात पुनरावृत्त होत आहे. तेव्हा 1990 त मंदी याची हे ऐतिहासिक नियतीने ठरविलेले दिसते.

1920-1926 या सात वर्षातील घटनांचे 1980-86 या सालातील घटनाशी सालेसाल कसे साम्य जाढळते हे यानंतर बाबा नमून करतात. थोडक्यात या दोन कालखंडात पुढील साम्यस्थळे आढळतात:

दीर्घ मंदी येणार नाही असा अर्थतज्ञांचा विश्वास. अशी काही साम्यस्थळे दाखवीत असताना काही शेटवेढील बाबा नमूद करतात. ते असे:

1920 चे दशक	1980 चे दशक
1. अर्थसंकल्प शिलकी	तुटीचा
2. व्याजाचे दर कमी	चढ
3. परदेशी व्यापाराचे शेषअनुकूल	प्रतिकूल

या दोन दशकातील हे ठळक भेद 1920 च्या दशकात पाहण्यात परिग्रही युगाचे कळस गाठल्याचे व आता (1980त) त्याचा शेवट जवळ आल्याचे सांगतात. कालौघात

अर्थसंवाद

असे भेद निर्माण होणारच. उलट, जी साम्यस्यद्धे दिसून येतात त्याकडे अधिक लक्ष दिल्यास आश्चर्यकारकपणे त्यातून नियमित कालचक्र आढळून येते.

1920 च्या आणि 1980 च्या दशकातील तंतोतंत साम्य पाहिले तर 1929 प्रमाणे 1989 च्या उतरार्धात किंवा 1990 च्या पूर्वार्धात (अशी सवड सगळे भविष्यकथनकार ठेवित असतात) रोखबाजार घसरेल, उद्योगधंदे मंदावतील व बेकारी येईल. हे आर्थिक उद्दिष्ट 1996 पर्यंत राहिल.

1990 चे मंदीचे भाकीत बात्रा ऐतिहासिक नियतीवादावर आधारतात. नियतीवादावर मग तो ऐतिहासिक असो की दैविक किती अवलंबून राहावयाचे हे ज्याचे त्याने ठरवायचे आहे.

नियती अटळ आहे पण तिची तीव्रता कमी करणे शक्य आहे. असे बात्रा प्रतिपादितात. वेतनातील विषमता कमी करावी, मक्तेदारी नाहीशी करावी, छोट्या उद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे, कामगारांना उद्योगात मालकी हक्क मिळावा, सरकारी हस्तक्षेप कमी करावा इत्यादी (आधीच माहीत असलेले) उपाय बात्रा सुचवितात. संपत्तीचे केंद्रीकरण कमी व्हावे, त्यासाठी मालमत्ता कर लादला जावा यावर बात्रा जास्त भर देतात.

उत्पादनाचा आणि प्रभावी मागणीचा काही संबंध असल्याचा उल्लेख बात्रा करीत नाहीत. उत्पादनाचा तंत्र घनतेशी संबंध आहे. सोपे, सहज, हाताळता येणारे, विनायाम दुरुस्त करता येऊ शकणारे तंत्र कोणत्या उद्योगातून वापरता येईल (त्यादृष्टीने उद्योगांची वर्गीवारी करायला हवी) व त्याहून आधी ते कसे निर्माण करता येईल हेही बात्रा सांगत नाहीत.

बात्रा यांचे भाकीत कितपत खरे होणार हे पाहायला 1990 पर्यंत थांबायलाच हवे.

1930 नंतर 1990 साली मंदी येणार असे भाकित करताना 1930 नंतर एक संरचनात्मक मोडक बदल झाला आहे हे विसरून चालायचे नाही. सरकारचा उद्देश-ध्येय व धोरण आता केवळ संरचनात्मक-लष्करी व पोलिसी राहिलेले नाही. ते लोककल्याणाने, पूर्ण रोजगाराचे व त्यासाठी वाढत्या व सार्वजनिक गुंतवणुकीचे राहिलेले आहे.

शिवाय सरकार केवळ बघे राहिलेले नाही. त्यामुळे 1930 सारखा पुन्हा मंदीचा फटका बसावयाचा नाही असे बहुसंख्य अर्थशास्त्रज्ञांना वाटते. पण सरकारी क्षेत्रे वाढत गेल्याने कायदे-नियम वाढत जातात व त्यातच मंदीची बीजे पेरली जातात असे बात्रा सांगतात.

बात्रा यांचा नियतीवाद मानवाला इतबल ठरविणारा नाही. हा चक्रनेमीकम तोडता येतो व मानवाने आज निर्माण केलेली विषमता कमी करणे हा त्यावर प्रमुख उपाय आहे हे बात्रा यांना आवर्जून सांगायचे दसाचे काय?

टीप :

1. गिल्टन फ्रीडमन अँड जेना स्वार्झ - द ग्रेट कॅटॅक्लान 1929-1933, प्रिन्सटन युनिव्हर्सिटी प्रेस 1965 पृ. 9
2. डॉ. रविंद्र बात्रा यांच्या या पुस्तकाच्या सविस्तर विवेचनासाठी पाहा : सी. पं. खेर - 1990 साली सहज मंदी येणार काय? गवधारत मार्च 1988.
3. इकॉनॉमिस्ट, 24 ऑक्टोबर, 1987 पृ. 11.
4. टाइम्स ऑफ इंडियामधील वृत्त 3-5-88.
5. टाइम्स ऑफ इंडियामधील वृत्त 26-4-88.
6. " कोसिनी सोसायटी " असे वर्णन इंटरनॅशनल त्रिब्युनेस वीकली 1985 सालीच केले होते. पाहा : इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल व्हिक्ली, 14 नोव्हेंबर 1987 पृ. 1943.
7. इकॉनॉमिस्ट, 11 जून 1988.
8. जेम्स इस्टे - त्रिब्युनेस सायकल्स, प्रेन्साइम हॉल, न्यूयॉर्क, 1947, पृ. 130 येथे उद्धृत.
9. पीटर रेमिन - डिड् मॉनेटरी फोर्सेस कॉल द ग्रेट डिप्रेशन?, डब्ल्यू. डब्ल्यू. डब्ल्यू. नॉर्टन, न्यूयॉर्क, 1986 पृ. 64-65.
10. त्यासाठी पाहा: ए. एच्. ईन्व्हेन - त्रिब्युनेस सायकल्स अँड नॅशनल इन्कम डब्ल्यू. नॉर्टन, न्यूयॉर्क, 1951, पृ. 45-47.
11. थॉमस विल्सन : फ्लक्चुएशन्स इन इन्कम अँड एम्प्लॉयमेंट, पिटमन पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, न्यूयॉर्क, 1949, पृ. 157.
12. उपरोक्त 11 पृ. 153.
13. जे. के. मालत्रेय - द ग्रेट कॅम्प 1929, पॉपुलर 1980 पृ. 36-45.
14. चार्ल्स पी. किडलबर्गर - मॅनिअॅक्स, पॅनिक्स अँड कॅन्सीस, मॅकमिलन, 1978.
15. उपरोक्त : 13, पृ. 61.
16. उपरोक्त : 9, पृ. 75-82.
17. चार्ल्स पी. किडलबर्गर अँड जॉन गियरे लाफार्ग्यू (सं) - फायनान्सीअल काइसिम थियरी, हिस्टरी अँड पॉलिसी, कॅम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, 1982 वातील वॉरन वी. मॅक्कलाम यांचा लेख पृ. 264.

ग्रंथ परीक्षण : 1

शेती आधारित उद्योगांचे एखाद्या विभागाच्या आर्थिक विकासाला होणाऱ्या साहाय्याचे विश्लेषण करणारे ज्जी. वेंकय्याह* यांचे पुस्तक म्हणजे अग्रेसर प्रयत्न होय. विविध भौगोलिक विभाग आणि चार वेगवेगळ्या प्रकारचे शेती आधारित उद्योग त्यांनी अभ्यासासाठी निवडले आहेत. तेलंगणातील नालगोंडा जिल्ह्यातील अलगडापा व बालाजीनगर तसेच सागरी तट आंध्रप्रदेशातील कृष्णा आणि गुंटूर जिल्ह्यातील चंद्रपुरम व लिंगयापालेम ही गावे त्यांनी निवडली आहेत. तसेच साखर कारखाना, तांदळाच्या गिरण्या, तंबाखू प्रक्रिया उद्योग व खांडसरी साखर कारखाना असे चार उद्योग वेतले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकासातील विविध शेती आधारित उद्योगांच्या सहभागाचे तौलनिक चित्र त्यांना रेखाटता आले आहे. या अभ्यासासाठी निवडलेला कालावधीसुद्धा पाणीपुरवठा योजनांच्या सुरुवातीपासूनचा व शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेचा असल्यामुळे या दोन घटनांचा ग्रामीण विकासावरील परिणाम पृथक्पणे मांडता आला आहे.

शाश्वतपद्धतीने केलेल्या अभ्यासात प्रत्येक ठिकाणी नवीन निष्कर्ष प्रकट झाले आहेत. अलगडापा गावात निश्चित स्वरूपाचा पाणीपुरवठा मुळ झाल्यामुळे पिकातील विभिन्नता कमी होऊन भात पिकाविषयात केंद्रीकरण झाले आहे. साखर कारखान्याच्या स्थापनेमुळे उसाखालील क्षेत्र वाढलेले नाही. बालाजीनगर मधील पीक पध्दती अशीच बदलली आहे. पाणीपुरवठ्याच्या सुविधांमुळे शेतीत एकपीकपध्दती आली. चंद्रपुरम गावात पाणीपुरवठ्यामुळे तंबाखूखालील जमिनीत थोड्या प्रमाणात वाढ होण्यापलिकडे काही बदल झाल्या नाही. पाणीपुरवठ्यामुळे अथवा शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेमुळे लिंगयापालेम मधील पीक पध्दतीत फारसा फरक झाला नाही.

साखर कारखाना व तंबाखू प्रक्रिया उद्योगामुळे पीक पध्दतीत बदल झाला तर बदलत्या पीकपध्दतीमुळे भात गिरण्या व खांडसरी साखर कारखान्यांची स्थापना झाली. शेती कामातील श्रमप्रदानतेवर अवलंबून राहून या पीक

* Venkaiah V., Impact of Agro Based Industries on Rural Economy, Himalaya Publishing House, Bombay, 1987.

पध्दतीतील बदलामुळे श्रमपध्दतीत ही बदल झालेले दिसून येतात.

पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा व शेती आधारित उद्योगांची स्थापना यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या. शेतीतील आधुनिक उत्पादन तंत्राचा आंगीकार व सेवा विभागातील या घटनांचा विस्तारपरिणाम यामुळे या संधी वाढल्या. पूर्वी कामगार शेतीकडून उद्योगाकडे व मग स्वरोजगाराकडे वळत असत. रोजगाराच्या या नवीन संधीमुळे श्रमवाजारातील नवागतानी हे रोजगाराचे 'प्रस्थापित व्यवसायचक्र' तोडून एकत्र औद्योगिक रोजगारात किंवा स्वरोजगारात प्रवेश केला. ही स्वागतार्ह बाब होय. वार्षिक रोजगारावर असणाऱ्या कामगारांनी दैनिक रोजगाराची पध्दती स्वीकारली, पसंत केली, त्यामुळे ते वार्षिक करारातून सुटून विकासाच्या प्रक्रियेत निर्माण झालेले जास्त आकर्षक रोजगार स्वीकारायला मुक्त झाले. डेअरी, कुक्कुटपालन, शिक्षण या सारखे नवीन रोजगार त्यांना जास्त आकर्षक वाटले. सामाजिक व आर्थिक बदलामुळे काही जणांना स्वतःचे, लहान का होईना, पण उद्योग स्थापन करण्याचे ध्येय झाले. रोजगाराच्या व व्यवसायाच्या या संक्रमणात ग्रामीण बँकांनीही आपली भूमिका बजावली. मुले जन्माला घालण्याच्या प्रवृत्तीवरही याचा अनुकूल परिणाम झाला. त्याचा परिणाम असा झाला की, मजुरीचे दर वाढत असूनसुद्धा कामगारांचा तुटवडा भासू लागला. आता लोक एकच व्यवसाय करण्याऐवजी एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त व्यवसाय करू लागले. शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेमुळे लोकांच्या व्यवसायात गुणात्मक सुधारणा झाली व त्यांचे सामाजिक स्थान उंचावले. पण रोजगारावरील लोकांच्या उपस्थितीतील सातत्य व प्रामाणिकपणा कमी झाला. शेती आधारित उद्योगांचा हा परिणाम होय.

शेती आधारित उद्योगातील उद्योजक शेतकरी आहेत. शेती व्यवसाय व शेती उद्योगाचे उद्योजकत्व अशी लोकांच्या व्यवसायाची नवीन दिवसूत्री आहे. एकाच व्यवसायावरील अवलंबित्व घटले आहे. म्हणजे या व सभोवतालच्या गावातील लोकांच्या व्यवसायातील हा पलट नसून विस्तार आहे.

मजुरीच्या दरात झालेल्या बदल हा या अभ्यासातील तिसरा भाग होय. या चार गावातील मजुरीच्या दरातील फरकात व मजुरीच्या दरातील रचनेत झालेले बदल अभ्यासले आहेत. बाल, स्त्री व पुरुष मजूर या सर्वांचे मजुरीचे दर वाढले असले तरी स्त्री व पुरुष मजुरांच्या दरातील तफावत वाढली आहे. तर बाल व पुरुष मजुरांच्या दरातील तफावत घटली आहे. बाल व स्त्री मजुरांचा दर्जा ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

सुधारला आहे. काही गावात या सर्व मजुरीच्या दरातील तफावत घटली आहे. कोदाद गावात शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेपेक्षा पाणीपुरवठा सुविधांच्या प्रसारामुळे मजुरीच्या दरात थोडे वाढ झाली आहे.

या चार गावातील शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेमुळे लोकांच्या उत्पन्नावर झालेला परिणाम सुध्दा अभ्यासण्यात आला आहे. या दोन्ही घटनांमुळे लोक वरील उत्पन्न स्तराकडे सरकले आहेत; उत्पन्न तफावत घटली आहे; रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. पण शेतीतील मजुरीचे दर व शेती आधारित उद्योगातील मजुरीचे दर यामुळे उत्पन्नातील नवीन तफावती निर्माण झाल्या आहेत. तंबाखू प्रक्रिया उद्योग व खांडसरी साखर कारखान्यापेक्षा साखर कारखाना व भात गिरण्या यांचा उत्पन्नावरील परिणाम जास्त अनुकूल आहे.

शेती आधारित उद्योग केंद्राकडे लोकांचे संक्रमण हा या अभ्यासातील अखेरचा भाग होय. मजुरांचे व उद्योजकांचे संक्रमण स्वतंत्रपणे अभ्यासले आहे. स्थानिक लोकांचा जास्तीत जास्त लाभ झाला आहे. पण कुशल कार्य करण्यासाठी नागरी भागातून ग्रामीण भागाकडे वरचे मजूर आले आहेत. अकुशल कामासाठी जवळपासच्या विभागातूनच लोक आले पण या उद्योगातील कुशल कामगारांनी उत्तरप्रदेशाइतक्या दूरच्या भागातून कामगार आलेले आहेत. हंगामी शेती आधारित उद्योगात कामगारांचे हे स्थलांतर तात्पुरते तर बारमाही उद्योगात कायमचे आहे. याशिवाय शेतीतून शेतीकडे असेही मजुरांचे स्थलांतर झाल्याचे आढळून आले आहे. मजुरांचे हे स्थलांतर मजुरीच्या दरातील तफावतीपेक्षा रोजगाराच्या संधीवर अवलंबून असलेले दिसून येते.

उद्योजकांचे स्थलांतर मात्र मर्यादित आहे. शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेमुळे ग्रामीण उद्योजकत्वाच्या निर्मितीला चालना मिळाली आहे. ग्रामीण उद्योजकांचा सहभाग खांडसरी उद्योगात कमाल आहे. तर भातगिरण्या व तंबाखूप्रक्रिया उद्योगात तो शून्य आहे.

या अभ्यासातील धर दिलेले हे निष्कर्ष काहीसे हक्कादायक व नवीन आहेत. पण पाणीपुरवठा सुविधांचा विस्तार आणि शेती आधारित उद्योगांचा ग्रामीण विकासावरील परिणाम मांडताना काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा केवळ ओझरता उल्लेख झालेला आहे किंवा काहींचा निर्देशही केलेला नाही. या चार गावात स्थापन झालेल्या शेती आधारित उद्योगांच्या पाश्चर परिणामांचा विचार करण्यात आलेला नाही. त्यामुळे असा परिणाम होत नाही असा गैरसमज होण्याची शक्यता आहे. या चारपैकी तीन शेती आधारित उद्योगांच्या स्थापनेमुळे विकासकेंद्रे निर्माण झाली

असा निष्कर्ष कोणताही पुरावा न देता मांडल्यामुळे स्वीकारता येत नाही. पाणीपुरवठा सुविधांमधील विस्तार व शेतीउद्योगांच्या स्थापनेमुळे शेतीतंत्रात, लागवडीच्या पध्दतीत झालेल्या बदलांचा उल्लेखही करण्यात आलेला नाही.

पाणीपुरवठा सुविधांचा विस्तार व शेतीआधारित उद्योगांची स्थापना या दोन घटना वेगवेगळ्या काळखंडात घडूनही त्यांचे परिणाम वेगवेगळे दाखविता आलेले आहेत.

" The setting up of and the suitability of the soil, agro... based industries can induce shifts in cropping pattern " (पान 303) या विधानामुळे शेतीआधारित उद्योगांच्या स्थापनेचा ग्रामीणविकासातील सहभाग पाणीपुरवठा सुविधांच्या विस्ताराच्या सहभागापेक्षा कमी आहे

असा सगळ होतो. काही भागात पुनरावृत्ती झालेली दिसते. ही पुनरावृत्ती टाळता आली असती तर काही महत्त्वाचे मुद्दे मांडण्यास जागा उपलब्ध झाली असती. तळटीपेत उल्लेख केला असला तरी परिच्छेदापाठोपाठ परिच्छेद एखाद्या पुस्तकातून घेण्यापेक्षा या पुस्तकाच्या विषयाला व मांडणीला साजेस अशी त्याची मांडणी जास्त उपकारक ठरली असती.

सु. गो. शत्रुशाली
(रत्नाप्रा कुंभार कॉलेज
ऑफ कॉमर्स, कोल्हापूर)

ग्रंथ परीक्षण : 2

समांतर अर्थव्यवस्था एक समावेशक अभ्यास * वसुधा जोशी

भ्रष्टाचार कसा सगळीकडे बोकाळला आहे, सामाजिक नीतिगत्ता कशी ढासळलेली आहे, बेकायदेशीर व्यवहार करणाऱ्यांचे आणि सत्ताधारांच्यांचे आतून कसे संचटन आहे इत्यादी गोष्टींवर प्रत्येकाची आवडती मते असतात. भ्रष्टाचाराची निश्चित व्याप्ती, काळ्या पैशाचे दुष्परिणाम यांची यथायोग्य कल्पना पुष्कळांना नसते.

या पार्श्वभूमीवर 'Black Economy in India'-- 'भारतातील काळी अर्थव्यवस्था' * हे छोटेखानी पुस्तक महत्त्वाचे आहे. काळा पैसा अस्तित्वात का येतो, समांतर अर्थव्यवस्थेची व्याप्ती किती, तिचे परिणाम काय आणि काळ्या व्यवहारांना आळा घालण्यासाठी देशात कोणते उपाय योजण्यात आले, त्यातून किती फलनिष्पत्ती झाली इत्यादी बाबींचे बरेचसे सखोल विवेचन येथे आढळते. पुस्तकाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये काळ्या पैशाशी संबंधित अशा काही संकल्पनात्मक प्रश्नांची चर्चा केली आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये समांतर अर्थव्यवस्थेची व्याप्ती निरनिराळ्या देशांमध्ये किती आहे हे थोडक्यात सांगून या प्रश्नाच्या गांभीर्याकडे लक्ष वेधले आहे. समांतर अर्थव्यवस्था अस्तित्वात का येते व तिचे परिणाम कोणते हा भाग अनुक्रमे तिसऱ्या व चौथ्या प्रकरणामध्ये आला आहे. पाचव्या प्रकरणामध्ये समांतर अर्थव्यवस्थेची भारतातील व्याप्ती शोधून काढण्यासाठी केलेले निरनिराळे अभ्यास व त्यामधून वर्तविलेले अंदाज यांचे विवेचन केले आहे. सहाव्या प्रकरणामध्ये समांतर अर्थव्यवस्थेच्या नियंत्रणासाठी केलेल्या उपाययोजना व त्यांची परिणामकारकता याबद्दलची माहिती दिली आहे. शेवटच्या प्रकरणात आधीच्या विवेचनाचा मोददारा आणि निष्कर्ष दिले आहेत. सरतेशेवटी या विषयावरील निवडक संदर्भ सूची दिलेली आहे.

* R. L. Chug and J. S. Uppal : Black Economy of India, Tata Mc Graw-hill Publishing Company, Delhi, 1986 Pp. 171, Price Rs. 78.

काळा पैसा हा दररोजच्या वापरातला शब्द पण तो

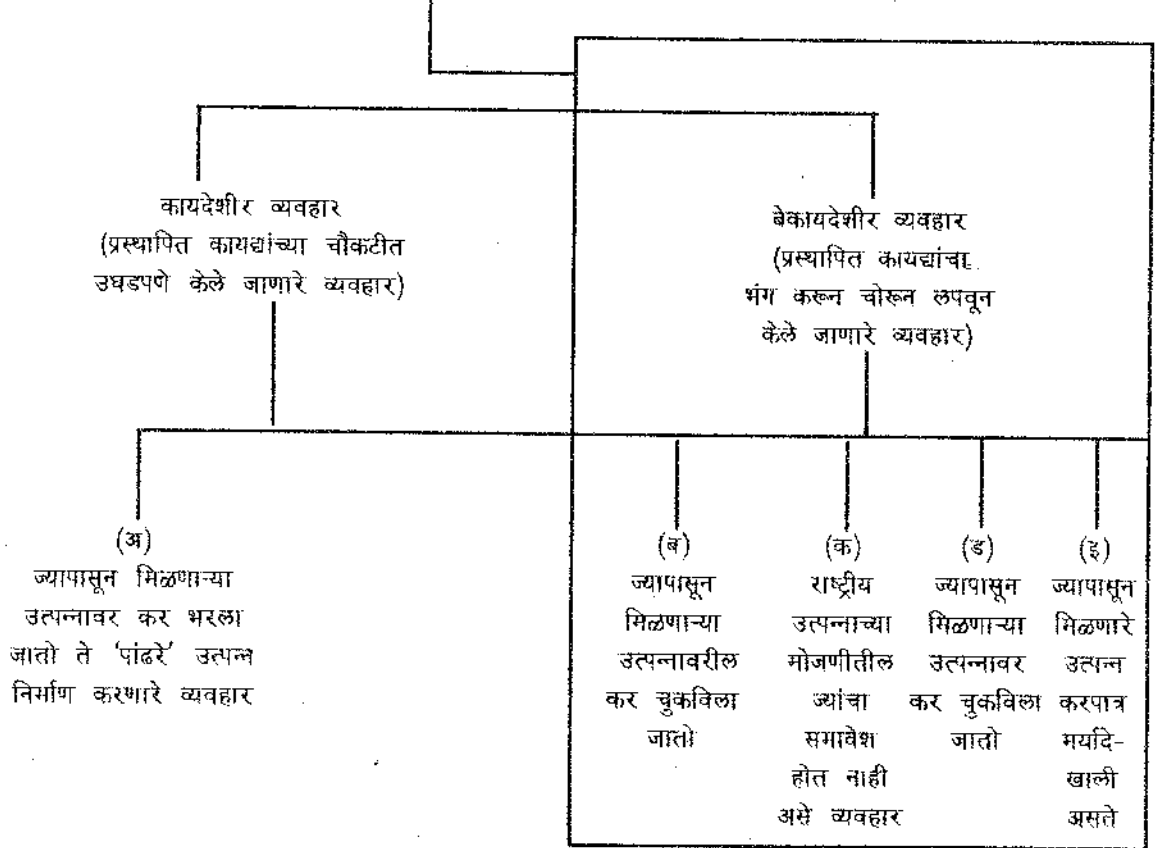
बिनाचुकपणे वापरला जात नाही. आर्थिक विश्लेषणातही तो गोंधळ निर्माण करतो. तो टाळण्यासाठी काळी संपत्ती, काळा पैसा व काळे उत्पन्न यातील फरक स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. काळी संपत्ती म्हणजे बेकायदेशीर मार्गांनी जमविलेली दागदागिने, मौल्यवान वस्तू, पैसा, स्थावर मालमत्ता, इत्यादी सर्व संपत्ती. या संपत्तीचा जो भाग पैशाच्या स्वरूपात साठविला जातो तो म्हणजे काळा पैसा आणि बेकायदेशीर

मार्गांनी मिळविलेले सर्व उत्पन्न म्हणजे काळे उत्पन्न. काळ्या उत्पन्नाच्या प्रवाहामुळे काळ्या पैशाच्या काळ्या संपत्तीचा साठ्यात भर पडत असते.

काळे उत्पन्न निर्माण करणाऱ्या सर्व आर्थिक व्यवहारांचा समावेश समांतर अर्थव्यवस्थेत होतो. या व्यवहारांचे लेखकांनी खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले आहे :

तक्ता क्रमांक 1 : समांतर अर्थव्यवस्थेची व्याप्ती
अर्थशास्त्रातील सर्व व्यवहार

समांतर अर्थव्यवस्था

वर दर्शविल्याप्रमाणे

$$\text{समांतर अर्थव्यवस्था} = \text{ब} + \text{क} + \text{ड} + \text{इ}$$

(इ) या गटातील व्यवहारांपासून निर्माण होणाऱ्या काळ्या उत्पन्नाचे प्रमाण मोठे नसावे. (क) गटातील व्यवहारांबद्दल अचूक व पक्का अंदाज बांधणे कठीण. त्यामुळे समांतर अर्थव्यवस्थेच्या व्याप्तीबद्दल जे अंदाज आजवर बांधण्यात आले आहेत त्यामध्ये (ब) आणि (ड) या गटांवरच

प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

लेखकांच्या म्हणण्यानुसार आपल्या देशात राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी गोळा करणाऱ्या संस्था आणि कर बसविणारी, कर वसूल करणारी यंत्रणा या वेगवेगळ्या असल्यामुळे एकीपुढे उघड केलेल्या व्यवहारांची माहिती

दुसरीपासून लपवून ठेवली तरी चालते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश होणाऱ्या प्रत्येक व्यवहारातील कर वसूल केला जाईलच असे नाही. अर्थात राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट न झालेल्या पण ज्यावर कर भरला गेलेला आहे अशा व्यवहारांची संख्या नगण्यच असणार. मात्र बेकायदेशीररित्या मिळवलेल्या पण राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट झालेल्या उत्पन्नाची व्याप्ती किती हे एकदा ताडून बघणे जरूरीचे आहे.

भारतामध्ये पध्दतशीर अभ्यास करून समांतर अर्थव्यवहारांच्या व्याप्तीचा पहिला अंदाज ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञ निकोलस कॅल्डोर यांनी 1956 साली केला. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक फायनान्स अँड पॉलिसी (IPNFP) यांनी 1985 मध्ये केलेला अभ्यास हा सर्वात अलिकडचा. या आणि मधल्या काळात केलेल्या इतर अभ्यासांमध्ये संस्थेने काळ्या उत्पन्नाच्या निरनिराळ्या व्याख्या वापरण्यात आल्या. उदा. प्रा. के. एन. कात्रा हे 'The Black Economy in India: Problems and Policies' (1982) - 'भारतातील काळी अर्थव्यवस्था - प्रश्न आणि धोरणे' या त्यांच्या पुस्तकात साधे काळे उत्पन्न (simple black income) आणि संयुक्त काळे उत्पन्न (compound black income) या दोन संज्ञा वापरतात. साधे काळे उत्पन्न म्हणजे तक्ता क्रमांक 1 मधील (ब) गटातील व्यवहारांपासून निर्माण होणारे उत्पन्न. संयुक्त काळे उत्पन्न म्हणजे तक्त्यातील (ड)+(इ) या व्यवहारांपासून निर्माण होणारे उत्पन्न.

श्री. ओ. पी. वी. वी. वी. हे 'Tax Ethics or Black Money' (1985) - 'करांची नीतितत्त्वे की काळा

पैसा' या पुस्तकात कर चुकविलेले उत्पन्न हीच संज्ञा वापरतात. व तिच्यात कायदेशीर आणि बेकायदेशीर अशा दोन्हीही मार्गांनी मिळवलेल्या व कर चुकविलेल्या उत्पन्नाचा समावेश करतात. NIPFP च्या अहवालातील काळ्या उत्पन्नाची व्याख्या येणेप्रमाणे : काळे उत्पन्न = बेकायदेशीर मार्गांनी मिळविलेले पण करपात्र उत्पन्न मध्दिकातील उत्पन्न + बेकायदेशीर मार्गांनी मिळविलेले व कर चुकविलेले उत्पन्न + कायदेशीर मार्गांनी मिळविलेले व कर चुकविलेले उत्पन्न. थोडक्यात, NIPFP च्या व्याख्येनुसार काळे उत्पन्न = (ब)+(ड) + (इ). लेखकांनी केलेल्या काळ्या पैशांच्या व्याख्येमध्ये तक्ता क्रमांक 1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे (ब), (ड) व (इ) खेरीज (क) या गटाच्या म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मोजणीतही ज्यांचा समावेश होत नाही अशा व्यवहारांचा समावेश केला आहे व त्यामुळे आपली व्याख्या सर्वात व्यापक असल्याचा दावा लेखकांनी केला आहे.

पुस्तकाच्या पाचव्या प्रकरणात काळे उत्पन्न मोजण्यासाठी भारतात निरनिराळ्या अभ्यासकांनी वापरलेल्या पध्दतींचे चांगले वर्णन प्रमुख अभ्यासकांमध्ये मोजमापाची जी पध्दत वापरली आहे तिचे टप्प्यानुसार वर्णन केलेले आहे आणि प्रत्येक पध्दतीवरील टीकाटिप्पणीही सोबत दिलेली आहेत. ही टीका मात्र काही वेळेला फारच त्रोटक स्वरूपात मांडली आहे. टीकेचे मुद्दे बरोबर असले तरी त्यांचे स्पष्टीकरण फारच अपुरे वाटते. याच प्रकरणात पृष्ठ क्रमांक 91 व 93 वर 1975-76 आणि 1980-81 या वर्षासाठी NIPFP ने कर चुकविलेल्या उत्पन्नाबद्दल केलेले अंदाज दिलेले आहेत. ते महत्त्वाचे आहेत.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची प्रकाशने

- नी. वि. सोवनी : अर्थसिध्दांत, आणखी विकिसक निबंध* (1977). पृष्ठे 226. किंमत 20 रुपये
- मो. वि. भाटवडेकर : शिक्षणाचे अर्थशास्त्र (1978). पृष्ठे 157. किंमत 20 रुपये. (वितरण व्यवस्था : व्हीनस प्रकाशन, तपस्वर्या, 381 क, शनिवार पेठ, पुणे 411 030)
- ध. ग. जापट : आंतरराष्ट्रीय व्यापार सिध्दांत आणि धोरण* (1982). पृष्ठे 333. किंमत रुपये 50 (वितरण : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर कॉलनी, पुणे 411 030)
- नी. वि. सोवनी : सार्वत्रिक विचारसरणी : चार व्याख्याने,* पृष्ठे 64, किंमत 10 रुपये. प्रकाशक : नी. वि. सोवनी, पुणे.

* ही प्रकाशने म. अ. परिषदेच्या कार्यालयाकडून मिळू शकतील.

तक्ता क्रमांक 2 :

भारतातील एकूण काळ्या उत्पन्नाचा NIPFP चा अंदाज

(आकडे कोटी रुपयांमध्ये)

	1975-76	1980-81
1. स्थूल देशीय उत्पादित (घटक परिव्ययानुसार व चालू किगतील	66,370.00	1,14,271.00
2. स्थूल वैयक्तिक उत्पन्न	64,502.00	1,11,529.00
3. कर आकारणीयोग्य उत्पन्न	8,019.00	16,890.00
सर्व वजावटीचा विचार केल्यानंतर)		
4. प्रत्यक्षात करआरणी झालेले उत्पन्न	4,278.00	7,077.00
5. कर चुकविलेले उत्पन्न	3,741.00	9,813.00
एकूण काळे उत्पन्न मिळविण्यासाठी करावयाचे क्षमयोजन:		
(अ) स्थूल देशीय उत्पादिताचे न्यून अनुमान झाले असल्यामुळे करावयाचे		
समयोजन (स्थूल देशीय उत्पादितामध्ये 10% वाढ करून व त्यातील 5 अ)		
निम्मा ते तीन चतुर्थांश हिस्सा कर चुकविलेले उत्पन्न या स्वरूपात मिळवत्या	3,318 ते 4,973	5,713 ते 8,570
व्यक्तीकडे आहे असे मानून)		
(ब) स्थावर संपत्तीच्या हस्तांतरण व्यवहारांमध्ये नोंदणी करताना न्यून	2,256	3,664
मूल्यांकन केल्यामुळे पडलेला फरक		
(क) सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीपैकी समांतर अर्थव्यवस्थेत गेलेला	335 ते 503	720 ते 1,071
भाग	169 ते 253	217 ते 325
(ड) खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीतील गळती	139	235
(इ) पारंपारिक निर्यात व्यवहारांचे अधोमूल्यन केल्यामुळे निर्माण झालेले		
काळे उत्पन्न	9,958 ते	20,362 ते 23,678
एकूण काळे उत्पन्न	11,865	
एकूण काळ्या उत्पन्नाचे स्थूल देशीय उत्पादिताशी प्रमाण	15 ते 18%	

स्थूल देशीय उत्पादिताच्या जवळपास 20 % एवढा आहे. काळ्या उत्पन्नाचा अंदाज NIPFP ने केला व तो सर्वात ग्राह्य आहे असा अभिप्राय लेखकांनी दिलेला आहे. वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, भारतामध्ये स्थूल वैयक्तिक उत्पन्नाचा फक्त 12 ते 15 % भाग करआकारणीयोग्य होता व त्याच्याही निम्मा किंवा त्याहूनही कमी भागावरच प्रत्यक्षात करआकारणी झाली. देशात वैयक्तिक करांचे प्रमाण जास्त आहे असा सर्वसाधारण समज आहे. तो किती चुकीचा आहे हे थावरून स्पष्ट व्हावे.

वांछू समितीने (1971) असे म्हटले आहे की करांचे उच्च दर हे कर चुकवेगिरीचे सर्वात महत्त्वाचे कारण होय. लेखकांनी स्वच्छपणे असे म्हटले आहे की, वरील विधानाच्या आधारे जर कोणी करांचे उच्च दर कमी केले तर त्यामुळे कर चुकवेगिरीला आपोआप आळा बसेल असा निष्कर्ष काढला तर तो चुकीचा ठरेल. भारतामध्ये आणीबाणीच्या काळात आयकराच्या वसुलीत भरीव वाढ दिसून आली होती

व त्यानंतरच्या काळात कराचे दर कमी करूनसुद्धा वसुली कमीच होती. तेव्हा कराचे दर कमी करण्यापेक्षा आहेत त्या नियमांची कठोर अंगलबजावणी करणे हे काळ्या उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीने जास्त महत्त्वाचे. दुसरे म्हणजे करांचे उच्च दर म्हटल्यावर सामान्यतः डोळ्यासमोर आयकराचे सीमांतिक दर येतात. मात्र निरनिराळ्या वजावटी, सवलती यांची अशी रचना आयकराच्या आकारणीत असते की त्यामुळे कराचा सरासरी दर सीमांतिक दरापेक्षा कमी राहतो. तेव्हा काळ्या उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवण्याचे असेल तर फक्त करांचे सीमांतिक दर कमी करून भागत नाही.

पुस्तकाच्या चवथ्या प्रकरणामध्ये समांतर अर्थव्यवस्थेच्या दुष्परिणामांचा विचार केला आहे. सरकारच्या घोशणांची परिणामकारकता कमी होऊन नियंत्रणाचे, आर्थिक विकासांच्या प्रक्रियेला दिशा दाखवण्याचे कामच राज्यसंस्थेला अवघड व्हावे अशी परिस्थिती निर्माण होणे, काळा पैसा

अर्थसंवाद

जवळ बाळगणाऱ्या लोकांच्या उधळपट्टीमुळे सामाजिक नीतिमतेचा ऱ्हास होणे, जनसामान्यांच्या गरजा आणि बाजारपेठेत होणारे उत्पादन यामधील तफावत वाढत जाणे, सामाजिकदृष्ट्या निकळीच्या व गरिबांच्या कल्याणासाठी अग्रक्रमाने आवश्यक असणाऱ्या कामांसाठी सरकारजवळ पैसा नाही तर चैनीच्या वस्तूंचे बेसुमार उत्पादन व त्यावर श्रीमंतांचा मनमुराद खर्च असा अंतर्विरोध निर्माण होणे हे समांतर अर्थव्यवस्थेचे मुख्य दुष्परिणाम काळ्या उत्पन्नाच्या गळतीमुळे सरकारी व खाजगी गुंतवणुकीचा काही भाग समांतर अर्थव्यवस्थेत येतो व त्यामुळे 'पांढऱ्या' अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीची गती मंदावते. लेखकांच्या मते भारतात भांडवल / उत्पादन गुणोत्तर सतत वाढत राहण्याचे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. काळ्या पैशाच्या वाढत्या प्राबल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा चलनफुगवट्याकडे कल झुकणे हा देखील लेखकांनी सुचवलेला महत्त्वाचा परिणाम आहे. त्यामागील त्यांची कारणमीमांसा अशी: काळा पैसा जवळ बाळगणाऱ्या लोकांकडून निरनिराळ्या - विशेषतः चैनीच्या - वस्तूसाठी कोणत्या प्रमाणात बाजारात मागणी व्यक्त होईल हे सांगणे कठीण असल्यामुळे बाजारपेठेतील उत्पादन नेहमी मागणीपेक्षा कमी राहते व त्यातून किंमतवाढीची प्रवृत्ती तयार होते. त्यामुळे साठेबाजी व साठे करण्यासाठी काळ्या पैशाचा वापर, टंचाई निर्माण झाली की सरकारी नियंत्रणे, त्यांचे उल्लंघन करून अधिक काळ्या उत्पन्नाची निर्मिती व त्यामुळे अधिक साठेबाजी असे दुष्टचक्र कार्यरत होते.

लेखक असेही म्हणतात की समांतर अर्थव्यवस्थेमुळे 'पांढऱ्या' अर्थव्यवस्थेतील बचतीचा दर खोटाच फुगवला जातो. 1965 पासून भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीचा दर मंदावला आहे. मात्र देशीय बचतीचा दर याच काळात भरपूर वाढला आहे. स्थूल आंतर्देशीय बचतीचे स्थूल आंतर्देशीय उत्पादिताशी असलेले प्रमाण 1950-51 मध्ये 10.2% होते ते 1960-61 मध्ये 13.7 %, 1970-71 मध्ये 16.8 %, 1980-81 मध्ये 21.2% तर 1986-87 मध्ये 21.7% असे सतत वाढत राहिलेले आहे (Economic Survey - 1987-88 वरून) बचतीचा दर वाढत असताना आर्थिक वृद्धीचा दर मंदावणे या विरोधाभासासाठी एक कारण म्हणजे लेखकांच्या मते बचतीचा दर बरेच फुगवला जाणे हे आहे.

काळ्या उत्पन्नाच्या गळतीमुळे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात गुंतवणुकीच्या प्रमाणात वाढ होत नाही. म्हणजेच गुंतवणुकीच्या मानाने अधिकृत राष्ट्रीय उत्पन्न कमीच राहते. या अधिकृत व कमी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मानाने बचतीचे प्रमाण जास्त वाढते. त्याऐवजी काळ्या उत्पन्नाच्या ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

गळतीविना ठराविक गुंतवणुकीनंतर वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न किती असावयास पाहिजे हे प्रथम काढून बचतीचे या वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण काढले तर ते अधिक वस्तुनिष्ठ ठरेल. हे प्रमाण अधिकृत बचतदराच्या मानाने बरेच कमी असेल. खरे तर गळती होणारे उत्पन्न समांतर अर्थव्यवस्थेत न जाता 'पांढऱ्या' अर्थव्यवस्थेतच जर राहिले तर त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात जशी वाढ होईल तशी बचतीतही होईल. या वाढलेल्या बचतीचे वाढलेल्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण अधिकृत बचत दराच्या जवळचे असेल.

काळा पैसा निर्माण का होतो? लेखकांनी सुचविलेली कारणे म्हणजे मनुष्यस्वभावात नैसर्गिकरित्याच असणारी हाव व जे स्वकष्टार्जित नाही ते देखील संधी मिळताच ओरबाडून घेण्याची प्रवृत्ती, विसाव्या शतकातील वाढत्या अपेक्षांची क्रांती आणि उच्चवर्गीयांच्या राहणीमानाचा समाजाच्या इतर घटकांवर होणारा प्रदर्शनी परिणाम. लेखक पृष्ठ क्रमांक 14 (प्रकरण 2) वर असेही मत नोंदवतात की आजकाल लोकांच्या अपेक्षा, मागण्या, खूप वाढत्या आहेत व त्या मानाने त्यांची पूर्ती करू शकतील अशी साधने अपुरी आहेत. हे विधान चुकीचे आहे. गरिबी, कुपोषण, बेकारी हे प्रश्न कायमचे सोडवून प्रत्येकाला किमान राहणीमानाची हमी देण्याची क्षमता आजच्या उत्पादनयंत्रणेत आहे पण उत्पादनाच्या न्याय्य वाटपाचा प्रश्न समाजाला अजून सोडवता आलेला नाही. सुदैवाने लेखक वरील 'नैसर्गिक' कारणे सोडून काळ्या पैशाच्या उत्पत्तीमागील आर्थिक कारणे देतात आणि बेकायदेशीर व्यवहार लोक करतात तसे करणे त्यांना फायद्याचे असते असे स्पष्टपणे म्हणतात.

काळ्या पैशाचा प्रश्न महत्त्वाचा केव्हा ठरतो? प्राचीन काळात काळ्या पैशाची समस्या असल्याचे ऐकिताने नाही. आर्थिक-व्यवहारांवर सरकारने घातलेल्या निर्बंधांमुळे काळा पैसा अस्तित्वात येतो असे मानले तर समाजवादी देशांमध्ये तो सर्वात जास्त प्रमाणात असला पाहिजे. तसा तो नाही. तेव्हा फक्त सरकारी निर्बंधांमुळे काळा पैसा अस्तित्वात येत नसून अर्थव्यवहारांची भांडवलशाही चौकट, व्यक्तीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याची कल्पना आणि सरकारी निर्बंध यांच्या झगड्यातून काळ्या पैशाचा जन्म होतो. काळ्या पैशाची समस्या ही एक सनातन समस्या नसून तिला एक ऐतिहासिक परिमाण आहे आणि काही विशिष्ट प्रकारचे उत्पादनसंबंध निर्माण झाल्याबरोबरच ती अस्तित्वात येते. मानवाच्या नैसर्गिक प्रेरणांमध्ये या समस्यांचा उगम आहे असे न मानता या प्रश्नाचे ऐतिहासिक परिमाण ध्यानात घेणे महत्त्वाचे आहे.

काळ्या पैशाच्या प्रश्नाचे सम्यक् ज्ञान होण्यासाठी काही

राजकीय दृष्टिकोनाची आवश्यक आहे. भारत सरकारने आजवर काळ्या पैशाची उगमस्थाने शोधण्यासाठी खूप सभित्या नेमल्या. त्यांच्या मोठमोठ्या अहवालमधून या प्रश्नाची सांगोपांग चर्चा झालेली आहे. मग प्रत्यक्ष अंगलबजावणीच्या दृष्टीने इतकी मंद प्रगती कशी? राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव हे नेहमीचे उत्तर पुरेसे नाही. समाजातील सर्व वर्गापेक्षा उच्च स्थानावर असणारी, वर्गावर्गातील संघर्ष वस्तुनिष्ठ पद्धतीने गिटवण्याचा प्रयत्न करणारी स्वायत्त, निरपेक्ष संस्था हे राज्यसंस्थेचे स्वरूप नसून उत्पादनसाधनांची भालकी असलेल्या वर्गाचे सत्ता अंगलात आणण्याचे साधन म्हणजे राज्यसंस्था. राज्यशकट नीट चालविण्यासाठी राज्यसंस्थेने केलेले नियम जेव्हा सत्ताधारी वर्गाला जाचक वाटू लागतात तेव्हा तो वर्ग ते नियम झुगारून देतो. पण हे फारच उघडपणे केले तर त्यामुळे इतर वर्गांना उदाहरण घालून दिल्यासारखे होते. व त्यातून

अराजकाचा घोका निर्माण होतो. म्हणून उघडपणे विरोध न करता प्रच्छन्नपणे व्यवहार केले जातात. समांतर अर्थव्यवस्था त्यांचाच परिपाक आहे.

समांतर अर्थव्यवस्थेचा विचार करताना वरील प्रकारे ऐतिहासिक, राजकीय परिमाणांचे भान ठेवून व्यापक दृष्टिकोनातून लेखक या प्रश्नाकडे पाहत नाहीत. त्यामुळे या प्रश्नाच्या सामाजिक, राजकीय आजूवर ते जे भाष्य करतात ते फारच थिटे वाटते. मात्र एका महत्त्वाच्या विषयावरची माहिती गोळा करून, तिचे अवस्थित संकलन करून लगेच समजेल अशा स्वरूपात पद्धतशीरपणे विवेचन केल्याबद्दल व वर उल्लेखिल्याप्रमाणे काही गैरसमजुतीचे निराकरण स्वच्छपणे केल्याबद्दल लेखकांना धन्यवाद द्यायला पाहिजेत.

—वसुधा जोशी

(नेस वाढिया कॉर्भर्स कॉलेज पुणे)

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

परिषदेचे सभासद व हितचिंतक यांना आवाहन

“ अर्थसंवाद ” या नियतकालिकावरील व कार्यालयीन खर्च गेली काही वर्षे सातत्याने वाढत असल्यामुळे व परिषदेला मिळणाऱ्या अनुदानात कोणतीही वाढ नसल्यामुळे परिषदेला दरवर्षी आधिकाधिक तूट येत आहे. ही तूट भरून काढण्यासाठी वर्गाचीचे दर सुधारणे, जाहिराती मिळविणे इ. निर्णय परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने घेतले आहेत. त्याचबरोबर मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नावे एक स्वतंत्र कायम निधी उभारवा असेही ठरले आहे. या कायम निधीसाठी सभासदांकडून व परिषदेच्या हितचिंतकांकडून देण्या/अनुदाने मिळवावीत असेही वार्षिक साधारण सभेत ठरविण्यात आले आहे. परिषदेच्या आजीव सभासदत्त्वाची एकरकमी वर्गणी आता रुपये 400 करण्यात येत असल्यामुळे यापूर्वीच आजीव सदस्यत्व घेतलेल्या व्यक्ती आपण होवून किमान रुपये 150 इतकी देणगी या कायम निधीसाठी देतील अशी अपेक्षा आहे. अर्थसंवादचे वाचक परिषदेचे साधारण सभासद व अन्य हितचिंतकही या निधीसाठी स्वयंस्फूर्तपणे, यथाशक्ती आपले आर्थिक सहाय्य देतील व परिषदेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतील असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

या कायम निधीसाठी पाठवावयाचे बँक डॉ.भट्टस् चेम्स, गनीऑर्डर्स इ. “ मराठी अर्थशास्त्र परिषद ” यानावाने काढावेत व ते धुळे येथील कार्यालयीन पत्त्यावर पाठवावेत.

देणगीदारांची नावे वेळोवेळी “ अर्थसंवाद ” च्या अंकात दिली जातील.

व्य. सु. पाटणकर
कार्यवाह-खजिनदार

ग्रंथ परीक्षण - 3

शेतकी आंदोलन *

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेती क्षेत्राच्या परिवर्तनास महत्त्वाचे स्थान आहे. विकासाच्या प्रक्रियेत औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रांचे महत्त्व वाढणार असले तरी शेतीक्षेत्रात गतिमानता आल्याशिवाय औद्योगिक विकास कुंठित होण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे शेतीक्षेत्र व उद्योगक्षेत्र यांचे परस्पर संबंध, शेतीक्षेत्रातील परिवर्तनाच्या सोप्या वाटा, शेतीक्षेत्रातील उत्पादकता या बाबी तात्त्विक व प्रत्यक्ष महत्त्वाच्या आहेत. देशातील बहुसंख्य जनता शेतीक्षेत्रावर अवलंबून असल्याने बेकारी व दारिद्र्य निवारण या समस्यांच्या संदर्भातही शेतीक्षेत्र गतिमान होण्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतात मनुष्यबळ गुढलक प्रमाणात उपलब्ध आहे पण जमीन व भांडवल यांचा तुटवडा आहे. तेव्हा उपलब्ध वटाकांचा कार्यक्षम उपयोग करून शेती क्षेत्राचा विकास साधण्याचा प्रश्न जटिल आहे हे खरे आहे. या गुंतागुंतीच्या प्रश्नाची श्री. शरद जोशी यांनी एकांगी पध्दतीने मांडणी करून सर्व प्रश्न शेतमालाला रास्त (म्हणजे उत्पादन खर्चावर आधारित) भाव मिळण्याशी निगडित आहे असे प्रतिपादन करून महाराष्ट्रात ऊस, कापूस इत्यादी पिके घेणाऱ्यांची आंदोलने उभारली. देशाच्या इतर भागातही याच प्रकारची आंदोलने उभी राहिली. या आंदोलनाच्या यशापयशापेक्षा महत्त्वाची गोष्ट अशी की शेतमालाला रास्त भाव मिळण्याचा कार्यक्रम सत्ताधारी पक्षासकट सर्व राजकीय पक्षांनी मान्य केलेला दिसतो. शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित भाव न मिळण्यातून ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेकारी या समस्या निर्माण झाल्या आहेत व या समस्यांची सोडवणूक शेतमालाला उत्पादन खर्चानुसार भाव मिळाले म्हणजेच आपोआप होईल हा विचार ग्रामीण भागात ज्या प्रमाणात पसरले त्या प्रमाणात तो विचार राजकीय ताकद प्राप्त करेल.

शेतमालाला रास्त भाव देण्याच्या कार्यक्रमातून अन्नधान्याचे भाव वाढले तर ग्रामीण व नागरी भागातील गरिबांना त्याची झळ पोहोचेल व त्यातून गरिबी आणि

*शेतकरी आंदोलन, ले. रमेश पाध्ये, एल्यार प्रकाशन, 59
जयप्रकाशनगर, मुंबई - 400 063

ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अंक 3

37

बेकारी यांचे निवारण न होता वर्धापन होईल या भूमिकेवरून श्री. शरद जोशी यांचा वैचारिक प्रतिवाद 'शेतकरी आंदोलन' पुस्तकात करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील कार्यकर्ते व युवक यांच्यासाठी हे पुस्तक लिहिण्यात आलेले असले तरी इतरांनाही ते उपयुक्त ठरेल.

पुस्तकाच्या प्रारंभी श्री. शरद जोशी यांची भूमिका सारांश-रूपाने नमूद केली आहे. उर्वरित भागात या भूमिकेचे खंडन केले आहे व ते नेटक्या रीतीने केले आहे. शेतमालाला रास्त भाव मळावेत ही भागणी विकासाच्या ज्या टप्प्यावर होते त्याचा ऐतिहासिक संदर्भ स्पष्ट व्हावा म्हणून पुस्तकाच्या पहिल्या अर्धांशात भारतातील शेतीसमस्यांचा व शेती विषयक घोरणांचा आढावा घेतला आहे. त्यातून हे स्पष्ट होते. शेतीक्षेत्राची लूट ब्रिटिश आमदानीपासून किंवा त्याही पूर्वीपासून चालू असली तरी ती कमी किमतीच्याद्वारे होत नव्हती. खंड, शेतसारा वा प्रत्यक्ष लूट या उधड मार्गांचा प्रामुख्याने उपयोग होत असे. या काळातही शेतकऱ्यांची आंदोलने ही शेतमालाचे भाव या प्रश्नावर नव्हे तर सारा किंवा सर्वे गाफ व्हावी वा त्यात सूट मिळावी या व इतर प्रश्नावरून होत असत. शेतीक्षेत्राची हालखोबीची स्थिती केवळ वा बळंशी बाहेरील क्षेत्राशी होणाऱ्या असमान विनिमयातून निर्माण झालेली नव्हती तर ग्रामीण क्षेत्रांतर्गत होणाऱ्या व्यवहारांचा तो परिपाक होता. स्वातंत्र्य चळवळीतील नेतृत्वाने शेती परिवर्तनाच्या प्रश्नावर फार मूलग्रामी भूमिका घेतली नाही पण शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष पुरविले व ग्रामीण/शेती क्षेत्राची स्थिती सुधारण्याचा परिणामकारक उपाय जलद औद्योगीकरण हा आहे अशी अचूक भूमिका घेतली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात जमीन सुधारणांचे कायदे कुळांना संरक्षण देण्यात बरेचसे यशस्वी ठरले पण जमीन मालकीचे वाटप समान बनवणारे कायदे सामान्यतः अयशस्वी ठरले. पंचवार्षिक योजनांच्या काळात शेतीक्षेत्रात व शेतीक्षेत्रासाठी कशी गुंतवणूक झाली याचा आढावा पुस्तकात घेतला आहे. या सर्वांचा परिणाम शेतीक्षेत्रात परिवर्तनाला प्रारंभ होण्यात झाला. 1965 नंतरच्या हरितक्रांती घडविण्याच्या घोरणामुळे शेती क्षेत्रात भांडवली पध्दतीचा मोठ्या प्रमाणात प्रादुर्भाव झाला. बाजारपेठेसाठी उत्पादन करणारा मोठा वर्ग अस्तित्वात आला व शेतमालाच्या किमती हा प्रश्न 'जिवंत' झाला.

भांडवली अर्थव्यवस्थेतील शोषण छुप्या पध्दतीने असमान विनिमयाद्वारे होते. त्यामुळे भारतीय शेतीक्षेत्रात भांडवली संबंध वाढील लागल्यावर शेतमालाच्या वाजवी किमतीचा प्रश्न पुढे थावा हे समजण्याजोगे आहे. मात्र न्याय्य/योग्य

किमतीचा मुद्दा हा भांडवली-पूर्व अवस्थेचा अवशेष मानावा लागतो. बाजारपेठेवर आधारलेल्या व्यवस्थेत मागणी पुरवठ्याचे संतुलन घडविणारी किंमत वाजवीच म्हणायला हवी, मात्र केंद्र सरकारने अशी भूमिका घेतली नव्हती व अजूनही घेतलेली नाही. शेतमालाच्या किमती हंगामाच्या काळात कोसळतात व नंतर चढतात. यातून शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून सरकारने आधारभूत किमतींना शेतकऱ्यांजवळील वाढावा विकत घेण्याचे घोरण राबविले. सरकारने वेळोवेळी घोषित केलेल्या किमती योग्य आहेत अथवा नाही याबाबत सतत संभ्रमचकारतात. मात्र या प्रश्नाचा विचार एकंदर अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भाने करावला हवा व शेती क्षेत्राच्या संदर्भातच हा प्रश्न विचारात घेतला तरी शेतमालाच्या किमतीचा प्रश्न केवळ 'उत्पादकांच्या' फायद्याच्या संदर्भात करता येत नाही. याचे कारण शेतीक्षेत्र एकजिनसी नाही. पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात शेतमालाच्या किमतीचा प्रश्न श्री. पाध्ये यांनी या व्यापक संदर्भात चर्चिला आहे. ग्रामीण भारत एकजिनसी नसल्याने अल्पधान्याच्या वाढीव किमतीचा फटका शेतीहीन मजूर व अल्पभूधारक (जे धान्याची नक्त खरेदी करतात) यांना बसेल हे बरोबरच आहे. पण 'व्यापारी पिकांच्या किमती वाढवल्या तरी अंतिमतः त्याचा फायदा प्रामुख्याने श्रीमंत शेतकऱ्यांना' का मिळेल हे पुरेसे स्पष्ट करण्यात आलेले नाही.

शेतकरी संघटनेचा युक्तिवाद आकर्षक वाटतो कारण तो नैतिक स्वरूपात मांडण्यात येतो. उत्पादन खर्च सुध्दा भागत नाही अशा किमती जेथे मिळतात ती व्यवस्था अन्याय्य मानायला हवी असे सामान्यपणे वाटते. या संदर्भात दोन प्रश्न उत्पन्न होतात. पहिला प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीबाबतचा. दुसरा, भांडवली व्यवस्थेत उत्पादन खर्च भरून निघेल याची हमी असते का? पहिल्याबाबत शेतमालाचा उत्पादन खर्च बाजारभावाच्या तुलनेत कसा आहे याचा विचार करावला हवा. उत्पादन खर्च ठरविण्यात अडचणी आहेतच. प्रस्तुत पुस्तकात शेतकरी संघटनेचा उसाच्या उत्पादन खर्चाचा अंदाज व दुसऱ्या एका अभ्यासात दिसून आलेला खर्च यांची तुलना करून शेतकरी संघटनेचा अंदाज वाढीव स्वरूपाचा असल्याचे दाखवले आहे. शेतकरी संघटनेने दर्शविलेला उत्पादन खर्च जास्त असण्याचे एक प्रमुख कारण उत्पादन खर्चात जमिनीच्या चालू बाजारकिमतीवर आधारित १२% एवढा घसारा समाविष्ट करण्यात येतो हे आहे.

दुसरा प्रश्न जास्त व्यापक आहे. बाजारपेठेवर आधारित अर्थव्यवस्थेत किमतीचे कार्य / भूमिका उत्पादनाची रचना व उत्पादन घटकांची वाटणी निश्चित करण्याची असते, असे मानण्यात येते. वास्तवात बाजारपेठेद्वारे लहान/दुर्बल

घटकांचे हित साधले जाईलच याची खात्री नसल्याने शासनाचा हस्तक्षेप आवश्यक बनतो. हरितक्रांतीच्या घोरपात आधार किमतीला खरेदीची हमी देण्याचे धोरण या प्रकारचेच होते. औद्योगिक क्षेत्रातही उत्पादन खर्च भरून निघेल याची हमी नसते. बाजारपेठेतील किमतीच्या तुलनेत जे उत्पादक उत्पादनखर्च कमी राखतात तेच टिकून रहातात. स्पर्धात्मक बाजार असला तर ज्यांचा उत्पादन खर्च भरून निघत नाही अशा कारखान्यांना तोटा होतो व कालांतराने ते बंद पडतात. आजारी कारखान्यांची भोठी संख्या लक्षात घेता उत्पादन खर्चाची भरपाई होणाऱ्या किमती औद्योगिक क्षेत्रात मिळतात असे मानणे भ्रामकपणाचे ठरेल.

शेतकरीसंघटना उत्पादनखर्चांनुसार शेतमाल्याच्या किमती मिळाल्यात अशी मागणी करते तेव्हा या मागणीतच या भावांना सरकारने खरेदीची हमी ध्यावी ही मागणीही अध्रावृत्त आहे. उत्पादन खर्च ठरविण्यात व्यावहारिक अडचणी आहेत पण त्या सोडविल्या तरी शेतकरी संघटना मागते त्या किमतीला बाजारात येईल तो माल सरकार खरेदी करू शकेल का? व या किमतींना सामान्यांना पुरेसे अन्नधान्य खरेदी करता येईल का?

शेतमाल्याच्या किमतीची पातळी औद्योगिक उत्पादनांच्या किमतीच्या तुलनेत विचारात घेता येते. या व्यापार शर्तीच्या प्रश्नांची पुस्तकातील चर्चा खूपच त्रोटक वाटते. व्यापार शर्ती औद्योगिक क्षेत्राला अनुकूल असणे औद्योगीकरणाला प्रोत्साहक समजले जाते. व्यापार शर्ती औद्योगिकक्षेत्राला अनुकूल असल्या तरी, जर शेतीक्षेत्रातील उत्पादकता वाढती असेल तर तुलनात्मक किमतीच्या प्रतिकूलतेमुळे होणारे नुकसान उत्पादनवाढीद्वारे भरून निघते, पण उत्पादकता वाढ थांबली म्हणजे नफा टिकवण्याचा व्यापार शर्ती सुधारणे हा एकमेव मार्ग ठरतो. अलीकडील काळात शेतकरीक्षेत्रातील उत्पादकता वाढ जवळ जवळ थांबली आहे हे या संदर्भात लक्षणीय आहे. शेतमाल्याच्या बाजारपेठेतील शासनाचे स्थान लक्षात घेता व्यापार शर्ती सुधारण्याचा कार्यक्रम शासकीय धोरणातील बदलांद्वारे अमलात आणावा लागेल. या अर्थाने हा प्रश्न राजकीय शक्तीचा आहे. आपल्या राजकीय शक्तीचा वापर करून शेतकरी संघटना व्यापार शर्ती शेतीक्षेत्राला अनुकूल करू शकेल का या प्रश्नापेक्षा शेतकरी संघटनेला यश मिळाले तर त्याचा सामान्य जनतेवर काय परिणाम होईल यावर पुस्तकात लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. किमती वाढल्या तरी शेतमजूर व छोट्या शेतकऱ्यांना त्रास तर होईलच पण शेतीक्षेत्र आर्थिक प्रगतीचा मूलाधार ठरायचा तर जे परिवर्तन शेतीक्षेत्रातील व्हायला हवे ते वाढीव किमतींच्याद्वारे होण्याची शक्यता नाही. शेतीक्षेत्रातील

उत्पादन व आदान यांच्यातील गुणोत्तर घटत आहे याकडे शेतकरी अर्थशास्त्रज्ञांचे लक्ष आहे. आदाने ज्या प्रमाणात वाढत आहेत त्या प्रमाणात उत्पादन वाढ होत नाही. (किंवा त्या प्रमाणात घट होत आहे) यावरून शेती उत्पादन वाढवण्याचे आपले सध्याचे धोरण, जे रासायनिक खते, किटकनाशके व सुधारित बाण यांच्या वापरावर आधारित आहे, त्यातून पर्यावरणाची समस्याही निर्माण होणार असल्याने त्यात बदल करून नैसर्गिक शेतीचे तंत्र वापरावे का यावर विचार चालू आहे. या व्यापक प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी शेतीक्षेत्रात खूपच बदल आवश्यक ठरतील. ते किमती वाढल्यामुळे होणार नाहीत.

खंडन करणाऱ्या कुणासही अमूक विचार/मार्ग चूक तर मग पर्याय कोणता हा प्रश्न टाळता येत नाही. बाजारपेठेत शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती वाढावी यासाठी सहकारी शेती, सहकारी खरेदी-विक्री इत्यादि उपाय श्री. पाध्ये यांनी सुचविले आहेत. पण विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून त्यांनी मांडलेला महत्त्वाचा मुद्दा अर्थव्यवस्थेची शेती, विंगार शेती किंवा ग्रामीण नागरी अशी विभागणी घातक असून अर्थव्यवस्थेचे कार्यान्वयन वर्गीकरण करावे हा आहे. हा पाठ स्वीकारायची तर उत्पादनाची फेररचना तर करावी लागेलच पण नियोजन प्रक्रियेत ही व्यापक बदल आवश्यक ठरतील. या व्यापक पातळीवर आर्थिक परिणामांइतकेच राजकीय परिणामही तेवढेच महत्त्वाचे ठरतात. या पुस्तकाच्या लेखकाने ही गोष्ट ओळखली आहे.

वृत्तपत्रे व पाठ्यपुस्तके वगळता मराठीत आर्थिक समस्यावर फारच कमी प्रमाणात लिखाण होते. त्यातून आर्थिक प्रश्नांना असणाऱ्या राजकीय/सामाजिक संदर्भाची दखल घेणारा समग्र दृष्टिकोन अधिकच तुरळक आढळतो. या दोन्ही दृष्टिकोनातून या पुस्तकाचे स्वागत करायला हवे. मतभेदाच्या काही जागा जरूर आहेत. उदा. शेतकरी आंदोलनाबाबत प्रा. वि. म. दांडेकरांची भूमिका. प्रस्तुत पुस्तकाच्या लेखकाला ती, श्री. शरद जोशींच्या भूमिकेशी मिळतीजुळती वाटते. शेतमाल्याचे भाव वाढवून नव्हे तर ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीची उत्पादक कामे सुरू करून ग्रामीण दारिद्र्य व बेकारी यांचे निवारण करता येईल असे म्हणणे श्री. शरद जोशींच्या भूमिकेस समांतर म्हणता येणार नाही. अशा अजून काही मुद्द्यांचा समावेश करता येऊ शकेल. पण त्यामुळे पुस्तकाचे महत्त्व कमी होत नाही. ग्रामीण कार्यकर्ते व विद्यार्थी यांना हे पुस्तक वैचारिक खाद्य पुरवेल. यात शंका नाही.

माधव दातार
(मुंबई)

पीएच्. डी प्रबंधाचा सारांश

वसंत जुगळे*

(सोशियो-इकॉनामिक अँड टेक्नॉलॉजिकल इंपॅक्ट ऑफ को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट ऑन अॅग्रिकल्चर' ह्या पीएच्. डी. प्रबंधाचा हा गोषवारा आहे. हा प्रबंध शिवाजी विद्यापीठातील अर्थशास्त्राचे प्रपाठक ज. फा. पाटील, यांच्या मार्गदर्शनाखाली लिहिला. सदर प्रबंध पीएच्. डी. पदवीसाठी, जानेवारी 1988 गच्छे स्वीकारला गेला.)

गरजांच्या परिपूर्तीसाठी मानवाने शेतीची कला शोधून काढली. शेती पुर्णतः निसर्गावर अवलंबून असली तरी मानवी श्रमाची गुंतवणूक अथवा मानवी प्रयत्नांची आदाने, शेतीसाठी उपयुक्त आणि आवश्यक आहेत. विविध प्रकारच्या कृषिआदानापैकी वित्त हे एक महत्त्वाचे आदान आहे. वेळेत, पुरेसे आणि योग्य प्रकारच्या वित्त पुरवठ्यामुळे शेती सद्बद्ध, सर्घाद्युक्त आणि व्यापारी हिशोबाची बनते. यामुळे शेती हा एक 'जगण्याचा मार्ग' नसून 'जीवनाचा मार्ग' बनलेला आहे. पूर्वी, कर्ज म्हणजे 'फाशीची दोरी' समजली जायची; पण सध्या कर्ज म्हणजे परिस्थिती सुधारण्याचे एक साधन बनले आहे. कर्ज उपलब्ध होत नसल्यास काही समस्या निर्माण होतात. अन् उपलब्ध कर्जाचा अयोग्य वापर केल्यामुळेही काही समस्या निर्माण होतात.

शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाच्या ऐतिहासिक कारण-मीमांसेचा विचार केल्यास, त्यांच्या कर्जबाजारीपणाची मुख्य कारणे, अवर्षण, लग्न-मुंज व इतर सांस्कृतिक सभारंभातील अवास्तव खर्च हीच आहेत. 1875 चा दक्षिणेकडील शेतकऱ्यांचा विद्रोह, हा अन्याय पिढवणूक आणि नैसर्गिक आपत्तीमुळे झाला. डेक्कन रॉईट कमिटीच्या शिफारसी, लल्लुभाई सामलदास, व न्या. रानडे यांच्या प्रयत्नाने 1901 साली सहकारी संस्थांचा मसुदा सादर झाला; त्याला 1904 साली मंजुरी मिळाली; आणि देशात सहकारी चळवळीचा प्रारंभ झाला.

* अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारती विद्यापीठाचे, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, सांगली- 416 416.

प्रारंभी शेतीस सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने सहकारी चळवळीचा उगम झाला. प्रथमिक सहकारी शेती संस्था आणि प्राथमिक भू-विकास बँक अनुक्रमे अल्प, मध्यम आणि दीर्घ मुदतीची कर्जे वाटतात. एकंदर संस्थात्मक कर्ज-वितरणाच्या सुगारे 25% कर्ज-पुरवठा सहकारी क्षेत्रातून होतो. हे लक्षात घेऊन, सहकारी कर्ज पुरवठ्याचा कर्जदार शेतकऱ्यांवर कोणता परिणाम झाला; याचा आशय शोधण्याचा प्रस्तुत प्रबंधामध्ये प्रयत्न केला आहे.

प्रबंध दहा प्रकरणामध्ये विभागला असून त्यामध्ये 442 पानांचा, 11 आलेखांचा आणि 118 सारिणींचा समावेश आहे.

सुरुवातीला, आर्थिक विकासातील शेतीचे महत्त्व आणि शेतीच्या विकासात कृषि-वित्तपुरवठ्याचे महत्त्व विशद केले आहे. द्यादृष्टीने कृषि-वित्तासंबंधीचा आढावा घेतला आहे. शेतकऱ्यांच्या विविधांगी विकासाला आणि त्यांना उद्योगी बनविण्याच्या उद्देशाने वित्त पुरवठा, एक आवश्यक बाब आहे. सहकारी कृषि-वित्त पुरवठ्यामुळे आणि व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणामुळे आपल्या देशातील कृषि-वित्त पुरवठ्याचा प्रश्न बऱ्याच अंशी सुटल्यासारखा झाला आहे.

पहिल्या प्रकरणाच्या दुसऱ्या विभागात कृषि-वित्त पुरवठ्यासंबंधीचे सैद्धांतिक विश्लेषण केले आहे. त्यामध्ये, वित्त पुरवठ्यातील धोका व अनिश्चितता, वित्त पुरवठ्याचा मागणी-पुरवठा सिध्दांत, कृषि-वित्ताचे धंदेवाईक विरुद्ध सामाजिक, नैतिक दृष्टीकोण, उपभोग विरुद्ध पैशातील कर्ज, सूक्ष्म व समग्र विश्लेषण इत्यादींचा सैद्धांतिक अभ्यास मांडलेला आहे. याशिवाय कृषि वित्तपुरवठ्याची तत्त्वे, उदाहरणार्थ, तीन आर (Rs), देखरेख कर्ज, पीककर्ज, सहकारी कर्ज, योग्य कर्जाची तत्त्वे इत्यादींचा परामर्श घेतला आहे.

अभ्यासासाठी म्हणून कोल्हापूर जिल्ह्यातील शिरोळ तालुका हे प्रक्षेत्र निवडले. तालुक्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी शेती संस्था (58) व प्राथमिक भू-विकास बँका (2) निवडल्या. यामुळे मुदतीच्या कर्ज-वितरणानुसार अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जांची विभागणी झाली. 1984-85 साली प्राथमिक शेती संस्थांनी वितरित केलेल्या अल्प मुदत कर्जदारांच्या एकंदर संख्येच्या 2 % (195) नमुने निवडले. सदर नमुने धारण क्षेत्राच्या पाच गटात विभागले. तसेच 1982-83 साली प्राथमिक शेती संस्थांनी वाटलेल्या मध्यम मुदत कर्जदारांच्या 5 % (39) नमुने निवडले. निवडलेल्यांची धारण क्षेत्राच्या पाच गटात विभागणी केली. याचप्रमाणे 1981-82 साली प्राथमिक भू-विकास बँकांनी वाटलेल्या कर्जदारांच्या 20 % (10) कर्जदारांची निवड केली.

ऑक्टोबर- डिसेंबर 1988, खं. 12, अं. 3

ही निवड दोन भू-विकास बँकांच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या प्रत्येकी झच गावामधून निवडली. निवडलेल्या धारणक्षेत्रानुसार वर्गीकरण केले.

तिसऱ्या प्रकरणात तालुक्यातील शेतीची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. शेतीक्षेत्रातील रचनात्मक बदलांचा आढावा घेतला आहे. विशेषतः पिकप्रवृत्ती, धारणक्षेत्र, शेती, तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांचे राहणीमान इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

फार वर्षापूर्वी तालुक्यातील अवर्षणामुळे, गरीब शेतकरी, मोठ्या शेतकऱ्यांकडून उसने घान्थ घ्यायचे; आणि दुसऱ्या वर्षी घेतलेले उसने घान्थ आणि त्यावरील घान्थस्वभातील व्याज मोठ्या शेतकऱ्याला परत द्यावयाचे. ह्या पध्दतीला स्थानिक लोक "वाडी" पध्दत म्हणायचे. ह्या पध्दतीचेच विस्तारित स्वरूप म्हणजे "ग्रेन बँका" होय. कालांतराने व्यवहाराला मुद्रास्वरूप प्राप्त झाले; आणि सावकारी धंदा सुरू झाला. 1955-56 साली, तालुक्यात 135 परवानाप्राप्त सावकार होते. कोल्हापूरचे श्रीमंत शाहू महाराजांनी सहकारी संस्थांचा 1912 चा कायदा कोल्हापूर संस्थानला लागू केला; आणि ह्या परिसरात सहकारी चळवळ आकार घेऊ लागली.

तालुक्यातील पहिली प्राथमिक सहकारी शेती संस्था टाकळी या गावी 1917 साली स्थापन झाली. 1947 पर्यंत 40 संस्थांची स्थापना झाली. 1966-67 अखेर 51 संस्था होत्या. ह्या संस्थांनी दरडोई रु. 1040 ची कर्जे पुरविली. 1984-85 साली दरडोई कर्ज-पुरवठा रु. 4037 इतका होता. तालुक्यातील पहिली प्राथमिक भू-विकास बँक जयसिंगपूर येथे 1960 साली स्थापन झाली. 1975-76 मध्ये कुळंदवाड येथे दुसरी प्राथमिक भू-विकास बँकेची स्थापना झाली. दरवर्षी साधारणतः 45 ते 50 कर्ज प्रकरणे (रु. 35 ते 38) लाख पुरी होतात. दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची थकबाकी 35 ते 36 % आहे.

पाचव्या प्रकरणामध्ये निवडलेल्या नमुन्यांची वैशिष्ट्ये उद्घृत केलेली आहेत. तालुक्यातील सुगारे 10 % लोकसंख्या शेती संस्थांचे सदस्य आहेत. चार गावातील 20 ते 27% लोकसंख्या शेती संस्थांचे सभासद आहे; तर 14 गावातील 10 % लोकसंख्या संस्थांचे सभासद आहे. निवडलेल्या शेतकऱ्यांची (244), 424.03 हेक्टर जमीन ओलिताखालची आहे; आणि 70-76 हेक्टर जमीन जिरायित आहे. निवडलेल्या शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणाची स्थिती खालीलप्रमाणे होती.

(1) सावकार	4.62%
(2) नातेवाईक	4.66%
(3) व्यापारी	4.0005%
(4) सहकारी संस्था	55.04%
अल्पमुदत	37.82%
मध्यम मुदतदीर्घमुदत	11.10%
(5) व्यापारी बँक	6.12%
पिक कर्जे	33.09%
तारण कर्जे	1.26%
(6) इतर	31.83%
एकूण	0.53%
	100.00

सावकारी कर्जांची थकबाकीचे प्रमाण 6%, तारण कर्जांची 4.08% आणि सहकारी संस्थांच्या कर्जांची थकबाकी फक्त 3 % होती.

तालुक्यातील साखर कारखान्याच्या स्थापनेसाठी आणि उपसा जलसिंचनासाठी सहकारी शेती संस्थांनी कर्जरूपाने सभासदांचे भाम-भांडवल पुरविले. ह्या दोन्ही उपक्रमामुळे पीक प्रवृत्तीत बदल झाला. तृणधान्ये आणि कडधान्यांच्या लागवडीऐवजी ऊस पिकाच्या लागवडीची सुरुवात झाली. ऊस पिकावर काढलेल्या कर्जांच्या ऊस उत्पादनावर अनुकूल परिणाम झाला. सर्व धारणक्षेत्र गटातील शेतकऱ्यांचे सरासरी ऊस उत्पादन कर्जपूर्व काळातील उत्पादनापेक्षा दरहेक्टरी सात टनांनी वाढले. विशेषतः लहान शेतकऱ्यांचे ऊस उत्पादन प्रमाण अधिक होते. घेतलेली ऊस-पीक कर्जे साखर कारखान्याशी, परतफेडीसाठी जोडलेले असल्यामुळे थकबाकीचे प्रमाण 10 ते 12% होते. अर्थात काही संस्थांची थकबाकी 20 ते 25% होती; पण बहुतांशी अशा संस्था कोरडवाहू शेती क्षेत्रातील होत्या. सिंचन क्षेत्रातील सात गावामधील सहकारी संस्थांनी गेली 20 वर्षे 100% वसुली ठेवलेली आहे. अनेक कारणामुळे तालुक्यातील बहुसंख्य संस्थांनी पतपुरवठ्याचा चांगला व्यवसाय केला आहे.

1960 ते 1980 या काळात शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झाली. 1980 नंतर मात्र परिस्थितीत बदल होत गेला. शेती उत्पादनाचा खर्च वाढत चालला आहे; आणि ऊस उत्पादन घटत आहे. पाणी व रासायनिक खतांच्या अयोग्य वापरामुळे मातीचा कस कमी होत आहे. तरीसुद्धा शेतकऱ्यांनी स्थूल उत्पन्नाच्या 3.62% हिस्सा अधिक उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या क्षेत्रामध्ये गुंतवणूक केली. विशेषतः 0.5 ते 1 हेक्टर धारणक्षेत्रातील शेतकऱ्यांचे गुंतवणूक प्रमाण 7.35% होते. म्हणूनच या गटातील लोकांचे कर्जपूर्व काळातील निव्वळ उत्पन्नाचे प्रमाण इतर गटातील लोकांच्यापेक्षा कमी होते. हा गट खूप आशावादी

आढळला. सर्वात कमी गुंतवणूक 0.88%, 8 हेक्टरवरील धारणक्षेत्र असलेल्या शेतकऱ्यांचे होते; कारण ह्या शेतकऱ्यांचा शेती उत्पादनाचा खर्च अधिक आहे. लहान व मध्यम शेतकरी कुटुंबातील स्त्री-पुरुष, मुले शेतीमध्ये राहत असल्याने त्यांचा श्रमावरचा खर्च कमी आहे. सुमारे 36% कर्जदारांनी दीर्घकालीन गुंतवणूक केली.

सांस्कृतिक आणि सामाजिक कार्यक्रमासाठी देखील शेतकरी कर्जे काढतात. लष्ण-मुंज, मुलांचे शिक्षण, आणि काही धार्मिक व सामाजिक कार्यक्रमासाठी शेतकऱ्यांनी कर्जे काढल्याचे आढळले. त्यांचे प्रमाण 10% होते. विविध कार्यक्रमावर केला जाणारा खर्च धारणक्षेत्राप्रमाणे होतो; रु. 7000 पासून 30,000 पर्यंत खर्च करित असल्याने आढळले. सुमारे 13% शेतकरी ग्रामपंचायत, दूधसंस्था, विकास संस्था आणि इतर संस्थांचे पदाधिकारी होते. शेतकऱ्यांचा अधिकोषणाची माहिती ज्ञात आहे. विरोधी गटातील सभासदांना कर्जे मिळविण्यात अडचणी येतात. तरीसुद्धा सहकारी संस्था म्हणजे, चर्चा केंद्रे, सगन्वय, जातीय व प्रादेशिक एकात्मतेची केंद्रे बनली आहेत. सुमारे 50% संस्थांच्याकडे दूरध्वनी संच आहे. गावातील थकवा सभासदांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमावर संस्था सहभागी होतात. अलिकडे कर्जबाजारीपणा ही एक वैशिष्ट्य बनले आहे. सुमारे 95 ते 98% शेतकरी कर्जबाजारी आहेत. शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर काहीसा परिणाम होतो असे निवेदन आहे. सहकारी चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग खूप कमी आहे.

प्राथमिक सहकारी शेती संस्था, आपल्या सभासदांना 50% वस्तुरूप कर्जे देत असल्यामुळे रासायनिक खते, बियाणे, किटकनाशके, औषधे इ. चा पुरवठा संस्थेमार्फत होतो. कर्जांच्या किमान 50% हिस्सा अयोग्य वापरापासून वाचतो. पण प्रत्यक्षात कर्जदारांनी 53% कर्जे वस्तुमध्ये घेतली. चालू खर्चासाठी वापरलेल्या कर्जांचा उपयोग ट्रॅक्टरभाडे मळणीयंत्राचे भाडे व इतर अवजारांच्या भाड्यासाठी वापरले. एकंदर धारण क्षेत्राच्या 35.75% (176.92 हेक्टर) क्षेत्रासाठी ट्रॅक्टरचा वापर केला, 9.69% (48.07 हेक्टर) क्षेत्रासाठी मळणी यंत्राचा वापर झाला, 2.82% (14.23 हेक्टर) क्षेत्रासाठी मशागत यंत्राचा (रोटर, डिक्स) वापर केला. आणि 3.63% (18.29 हेक्टर) क्षेत्रासाठी फवारणी यंत्राचा वापर झाला. गरजेनुसार किटकनाशके व औषधांचे वगैरे सल्ल्यानुसार वापर करण्यात आला. सुमारे 70-75% शेतकऱ्यांनी; साखर कारखान्याचे शेती अधिकारी आणि सरकारी शेती विस्तार अधिकार्यांचा सल्ला अथवा मार्गदर्शनाचा फायदा घेतला. शेणखत, रासायनिक खत,

अर्थसंवाद

मळीच्या खताचा वापरही वाढलेला आढळला. कर्ज उपलब्धतेमुळे, शेतकरी आधुनिक यंत्रे, अवजारे व शेती सेवेचा फायदा घेतो असे आढळले. शेतकऱ्यांना दिलेल्या कर्जापैकी, त्यांनी 28 % हिस्सा घरखर्चासाठी वापरला आणि 18% चालू खर्चासाठी वापरला. मध्यम मुदतीच्या कर्जापैकी 33.63% कर्जाहिस्सा दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी घेतलेले होते; आणि बाकीचा 34.63%, 22.72, आणि 9% हिस्सा अनुक्रमे शेती अवजारे, गोबर गॅस सयंत्र आणि जलसिंचनासाठी काढलेले होते.

दीर्घ-मुदतीच्या कर्जापैकी 43.02% कर्ज शेती अवजारे (ट्रॅक्टर, मळणीयंत्र) आणि 36.11% कर्ज पाईप-लाईनसाठी काढलेली होती. सुमारे 7% (36 हेक्टर) क्षेत्र अल्प मध्यम

व दीर्घ मुदतीच्या कर्जांमुळे ओळिताखाली आली. दुभती जनावरांच्यासाठी घेतलेल्या कर्जाची व्यवस्थितपणे परतफेड होऊन, दुधाच्या उपभोगामुळे कुटुंबाचे आरोग्य सुधारले असे निवेदन होते. तसेच आरोग्याच्या दृष्टीने गोबर गॅस सयंत्राचा परिणामही अनुकूल झाला.

काही प्रश्नांच्या उपस्थितीवरून, अनेक गटातील लोकांनी दिलेल्या लोकमताचे वर्गीकरण करता; असे आढळले की, सहकारी चळवळ, खऱ्या अर्थाचे विकासाचे साधन आहे; असे मत झाले. मात्र त्याचे पुनर्रचटन अथवा पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे असेही लोकमत झाले.

त्यासाठी इतर शिफारसीवरून सहकारी ग्रामीण बँकेची स्थापना करावी असे सूचित केले. सहकारी चळवळच ग्रामीण विकासाचे कार्य करू शकते. हा निष्कर्ष काढलेला आहे.

चर्चा

संपादक, अर्थसंवाद यांस स. न.

अर्थसंवादच्या जुलै-सप्टेंबर 1988, खंड 12, अंक 2 यात प्रा. शि. ना. माने यांनी केलेल्या 'अर्थशास्त्र परिभाषा कोशाच्या' परीक्षणाच्या संदर्भात पुढील दोन गोष्टीकडे अर्थसंवादच्या वाचकांचे लक्ष वेधू इच्छितो.

(1) कोश समितीची नेमणूक 4 जून 1974 ला झाली व कोश मार्च 1987 मध्ये छापून प्रसिध्द झाला आहे हे खरे. परंतु समितीने कोशाचे काम 1978-79 मध्येच पुरे केले होते. कोशाच्या चक्रमुद्रित प्रती 1979 मध्ये अनेक लोकांना व महाराष्ट्रातील विशालयांना पुरविण्यात आल्या होत्या व त्या तशा पुरविण्यात मराठी अर्थशास्त्र परिषदेने, महाराष्ट्र शासनाच्या भाषा संचलनालयाशी संपूर्ण सहकार्य केले होते. कोश पुरा होऊनही तो छापून प्रसिध्द होण्यास 7-8 वर्षांचा विलंब लागला हे कृपया लक्षात घ्यावे.

(2) 1981 च्या एप्रिलमध्ये परिषदेने भाषा संचलनालयाच्या सहकार्याने परिभाषेसंबंधी एक स्वतंत्र चर्चासत्र आयोजित करून त्या कोशात काही सुधारणा सुचविल्या

होत्या व त्रुटी भरून काढल्या होत्या. या चर्चासत्राचा अहवाल अर्थसंवादच्या जानेवारी मार्च 1982 च्या अंकात प्रसिध्द झालेला अर्थसंवादच्या वाचकांना परिचित आहे.

आता प्रसिध्द झालेल्या छापिल कोशाची प्रत गेल्या वर्षी माझ्याकडे आल्यावर मला असे आढळले की या चर्चासत्रातील काही शिफारसीच छापिल कोशात समाविष्ट झाल्या होत्या व काही महत्त्वाच्या शिफारसी व सुधारणा गळल्या होत्या. मी भाषा संचालकांना लगेच पत्र लिहून ही गोष्ट तपशीलासह त्यांच्या नजरेस आणली. त्यांनी लगेच पत्र लिहून या गळलेल्या गोष्टी शुध्दीपत्राद्वारे कोशात समाविष्ट करण्यात येईल असे मला कळविले. परंतु हे शुध्दीपत्र दोन-तीन महिन्यांपूर्वी माझ्याकडे आले. ते आता कोशाच्या सर्व प्रतीत छापले जाईल अशी मी अपेक्षा करतो. यापूर्वी ज्यांनी कोशप्रती घेतल्या असतील त्यांना हे शुध्दीपत्र उपलब्ध होणार नाही. त्यांच्या व इतरांच्या सोईसाठी ते शुध्दीपत्र तुम्ही अर्थसंवादात छपावे अशी आग्रहाला विनंती आहे.

आपला

नी. वि. सोबनी

शुद्धिपत्र

पृष्ठ क्रमांक	स्तंभ क्रमांक	शुद्धिपत्राचा मजकूर
34	स्तंभ 1	'cost, n' या इंग्रजी संज्ञेपुढे "1" व "परिव्यय" या दरम्यान "(an item of outlay incurred in operation of a business enterprise as for the purchase of raw materials, labour, services, supplies, etc. including depreciation and amortisation of capital assets)"; "2" व "खर्च" या दरम्यान "(the amount or equivalent paid or given, charged or engaged to be paid or given for anything bought or taken for services rendered)"; आणि "3" व "उत्पादन मूल्य" या दरम्यान "(when related to output)" ही कंसातील स्पष्टीकरणे समाविष्ट करावीत.
70	स्तंभ 1	'fit' व 'fitted' या संज्ञांच्या दरम्यान "fit a curve, वक्र अन्वायोजन करणे" ही इंग्रजी संज्ञा व मराठी पर्याय दाखल करावा.
88	स्तंभ 2	"incidence" या खालील "2 (as, burden) "भार" या नंतरचा "3 (change....) (कोविप) (न)" हा मजकूर गाळावा.
93	स्तंभ 2	(1) 'inflation' या खालील "2 भाव फुगवटा (पु.)" या नंतरचा "3 (as...) चलन अतिवृद्धी (स्त्री.)" हा मजकूर गाळावा. (2) त्यानंतरचे 'cost inflation' ते 'wage inflation' पर्यंतच्या इंग्रजी शब्दासाठी, दर्शविलेल्या पृष्ठावर "अतिवृद्धी" ऐवजी "फुगवटा" हा मराठी पर्याय दाखल करावा. जसे : cost inflation, परिव्यय फुगवटा (पृ. 93 व 34) credit inflation, पत फुगवटा (पृ. 93 व 36) creeping inflation, मंद फुगवटा (पृ. 93 व 36)

पृष्ठ क्रमांक	स्तंभ क्रमांक	शुद्धिपत्राचा मजकूर
93	स्तंभ २ (चालू)	deficit induced inflation, सूटप्रेरित फुगवटा (पृ. 93 व 42) demand pull inflation, मागशीजन्व फुगवटा (पृ. 93 व 43) galloping inflation = hyper inflation = run away inflation सुसाट फुगवटा (पृ. 93 व 76) latent inflation = hidden inflation अप्रगट फुगवटा (पृ.93 व 83) Profit inflation, लाभ फुगवटा, नफा फुगवटा (पृ. 93 व 161) repressed inflation, दाबित फुगवटा, दाबित चलन फुगवटा (पृ. 93 व 175) structural inflation संरचनात्मक फुगवटा (पृ. 93 व 203) supressed inflation निगृहीत फुगवटा (पृ. 93 व 207) wage induced inflation = wage push inflation, वेतन प्रेरित फुगवटा (पृ. 93 व 227) wage inflation, वेतन फुगवटा (पृ. 93 व 227)
171	स्तंभ 2	'regression analysis' याचा मराठी पर्याय 'प्रतीपगामी विश्लेषण' या ऐवजी 'समाश्रयण विश्लेषण' असा वाचावा.
198	स्तंभ 2	'stag' या इंग्रजी संज्ञेच्या 'अवधानी (पु.)' या मराठी पर्यायानंतर 'नवशाम अबहारी' हा जादा पर्याय दाखल करावा.